

## İBN KUTEYBE'NİN YEDİ HARF ANLAYIŞI

### IBN QUTAYBA'S INTERPRETATION OF SEVEN LETTERS (AL-AHRUF AL-SAB'A)

---

MUSTAFA KILIÇ

[Dr. Öğr. Üyesi Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kur'an-ı Kerim  
Okuma ve Kıraat İlmi Anabilim Dalı,  
Faculty Member, PhD., Marmara University, Faculty of Divinity,  
Department of Recitation of Qur'an and Qirâ'ât  
mustafa.kilic@marmara.edu.tr  
<https://orcid.org/0000-0001-9669-4745>]

---

#### Makale Bilgisi / Article Information

*Makale Türü / Article Types:* Araştırma Makalesi / Research Article

*Geliş Tarihi / Received:* 25 Ağustos/August 2020

*Kabul Tarihi / Accepted:* 21 Ekim/October 2020

*Yayın Tarihi / Published:* 15 Aralık/December 2020

*Yayın Sezonu / Pub Date Season:* Aralık/December

*Yıl / Year:* 2020    *Sayı – Issue:* 49    *Sayfa / Pages:* 217-258

Atıf/Cite as: Kılıç, Mustafa. "İbn Kuteybe'nin Yedi Harf Anlayışı-Ibn Qutayba's Interpretation of Seven Letters (al-Ahruf al-Sab'a)". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-Ondokuz Mayıs University Review of the Faculty of Divinity* 49 (Aralık-December 2020): 217-258. <https://doi.org/10.17120/omuifd.785267>

İntihal/Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software. <http://dergipark.gov.tr/omuifd>

Copyright © Published by Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi – Ondokuz Mayıs University, Faculty of Divinity, Samsun, Turkey. All rights reserved.

## İbn Kuteybe'nin Yedi Harf Anlayışı

**Öz:** Kur'an'ın yedi harf üzere inzâl edildiğine dair pek çok rivayet Hz. Peygamber'den nakledilmiş; bunlar genel olarak kıraatlerin dayanağı telakki edilmiştir. Âlimlerin çoğu, konuyla ilgili rivayetlerden hareketle, nübüvvet döneminin önemli bir bölümünde Kur'an'ın tek bir harf üzere okunduğunu, daha sonra çeşitli nedenlerle yedi harf ruhsatının verildiğini söylemiştir. Hadislerden anlaşıldığına göre yedi harf ruhsatından haberi olmayan bazı sahabîler duydukları farklı kıraatleri şikâyet amacıyla Rasûlüllâh'a arz etmişler; ancak o, söz konusu olaylarda dinlediği kıraatlerin tamamının doğru olduğunu, zira Kur'an'ın yedi harf üzere inzâl edildiğini bildirmiştir. Kur'an'ın yedi harf üzere nazil olduğu, rivayetlerden anlaşılma ile birlikte bu hadislerde ifade edilen "yedi harf" ile kastedilenin ne olduğuna dair Hz. Peygamber'den aktarılan bir açıklama bulunmamaktadır. Durum böyle olunca Rasûlüllâh'ın ahirete irtihalinden sonra erken dönemlerden itibaren yedi harf ile ilgili yorumlar yapılmaya başlanmış ve konuyla ilgili olarak günümüze değin pek çok görüş ileriye sürülmüştür. Bu çerçevede yedi harf ile ilgili orijinal denebilecek yorum yapan âlimlerden biri de İbn Kuteybe'dir. Kaynaklarda, yedi harfin yedi vecih olduğu yönündeki görüşün ilk olarak İbn Kuteybe tarafından ileriye sürüldüğü ifade edilmektedir. İbn Kuteybe'den sonra yedi harf meselesiyle ilgili görüş belirten âlimlerin bazısının onun yedi harf te'vilini aynen benimsediği; bazısının İbn Kuteybe'nin tespit ettiği yedi vecih üzerinde bir kısım düzenlemeler yaptığı; diğer bir bölümünün yine onun düşüncesinden hareketle farklı yorumlara ulaştığı gözlemlenmektedir. Buna karşın İbn Kuteybe'nin ortaya koyduğu yorumun birtakım âlimler tarafından ise tenkit edildiği bilinmektedir. Çalışmada İbn Kuteybe'nin yedi harf yorumu ortaya konacak ve bunun, ilim dünyasındaki yansımaları tespit edilmeye çalışılacaktır. Araştırma, İbn Kuteybe'nin söz konusu görüşlerini kaydettiği *Te'vilü müşkili'l-Kur'an* isimli eseri üzerinden yürütülecektir.

**Anahtar Sözcükler:** Kur'an, Kıraat, Yedi Harf, Yedi Vecih, İbn Kuteybe, *Te'vilü Müşkili'l-Kur'an*.



## Ibn Kutayba's Interpretation of Seven Letters (al-Ahruf al-Sab'a)

**Abstract:** There are many narratives from the Prophet about that the Quran was revealed upon seven letters and in general these narratives were considered as the root of qiraats (variant readings of the Qur'an). Most of scholars said with reference to narratives which are about the topic that in the large period of the prophethood the Quran was recited upon one letter, after that because of several reasons the seven letters' permission was given. As it is understood from the hadiths some companions who had not known the permission, when they heard their friends' different readings they complained the Prophet about these readings, but in these issues he said that all

these were right, because the Quran was revealed upon seven letters. Despite it can be understood from narratives that the Quran was revealed upon seven letters, there is no explanation of seven letters' meaning that was narrated from the Prophet. Because of lack of any explanation of the Prophet, it was started to indicate interpretation of seven letters and many interpretations were stated in early periods of time after the Prophet passed away. In this framework Ibn Qutayba was one of these scholars who stated original interpretations of seven letters. It is indicated in sources that the interpretation of seven letters is seven wajhes was stated by Ibn Qutayba for the first time. After Ibn Qutayba some scholars who tried to interpret seven letters follow him, some of them changed a couple of his seven wajhes and some scholars reached a new interpretation with reference to him. However it is know that some scholars criticised Ibn Qutayba's ideas on the topic. In this article Ibn Quteybe's interpretation of seven letters and his ideas' reflection on the scientific area will be studied. The study will be carried out through his book called *Tawilu mushkil al-Quran*.

**Keywords:** Quran, Qiraat, Seven Letters (al-Ahruf al-Sab'a), Seven Wajh, Ibn Qutayba, Tawilu Mushkil al-Quran.



## Giriş

Kaynaklarda Kur'ân'ın yedi harf üzere nâzil olduğunu bildiren pek çok hadis nakledilmekle birlikte<sup>1</sup> yedi harf ifadesiyle kastedilenin ne olduğu-

<sup>1</sup> Bu hadislerin bir bölümü için bk. Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Müsnedü'l-imâm Ahmed b. Hanbel* (Riyad: Mektebetü Dâri's-Selâm, 2013), 25 (hadis nr. 158), 37-38 (hadis nr. 296), 2004 (hadis nr. 27443); Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. Muhibbüddîn el-Hatîb ve diğeri (Kâhire: el-Matbaatü's-s-Selefiyye ve Mektebetühâ, 1979), "Fedâilü'l-Kur'ân", 5, 27, "Husûmât", 4; Ebû'l-Hüseyn el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî Müslim b. el-Haccâc, *Sahîhu Müslim*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kâhire: Dâru İhyâi'l-Kütübü'l-'Arabîyye, 1955-1956), "Salâtü'l-Müsâfirîn", 48; Ebû Dâvûd Süleyman b. Eş'âs b. İshâk el-Ezdî es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, nşr. İzzet 'Ubeyd ed-De'âs ve 'Âdil es-Seyyid (Beyrut: Dâru İbn Hazb, 1997), "Salâh", 357; Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemî et-Tirmizî, *el-Câmi'u'l-kebir*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996), "Kırâât", 11; Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali en-Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), "İftitâh", 37; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî el-Bağdâdî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî (Riyad: Dâru 'Âlemi'l-Kütüb, 2001), 1: 20-67; Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme et-Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, tahkik, tahrîc, ta'lik: Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1994), 8: 108-127; Abdurrahman Çetin, *Kur'an-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 41-84; Emin Aşık-

na dair Hz. Peygamber'den herhangi bir açıklama kaydedilmemiştir.<sup>2</sup> Bu durumda âlimler söz konusu hadislerde geçen “yedi” ve “harf” kelimelelerinden hareketle yedi harfi yorumlamışlar; onların *yedi* ve *harf* sözcükleri için tercih ettikleri anlam, ulaştıkları neticeyi de etkilemiştir. Sonuçta *yedi* kelimesiyle ilgili -onun gerçek anlamda rakamsal değer ifade etmesi ile genişlik ve kesretten kinaye olması<sup>3</sup> şeklinde- iki temel görüş; harf<sup>4</sup> sözcüğüyle alakalı ise pek çok yorum ortaya çıkmıştır.<sup>5</sup> Âlimler, İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) yedi harfin te'vili kapsamında ortaya konan otuz beş görüş tespit ettiğini bildirmişlerdir.<sup>6</sup> Süyûtî (ö. 911/1505) bu konuda

kutlu, “Kırâat İlminin Temellendirilmesinde Ahruf-i Seb'a Hadisi (Tahrîc, Tahlil ve Değerlendirme)”, *Kur'ân ve Tefsîr Araştırmaları-IV* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2002), 53-90.

<sup>2</sup> Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib Muhammed el-Bakillânî el-Basrî, *el-İntisâr li'l-Kur'ân*, thk. Muhammed el-İsmâil el-Kudât (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2001), 1: 384.

<sup>3</sup> Yedi harf tamlamasında geçen yedi kelimesi bazı âlimler tarafından gerçek rakamsal değer olarak, bazılarınca ise genişlik olarak anlaşılmıştır. Meselâ bk. Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâil b. İbrâhîm Şemsüddîn (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İmiyye, 2003), 90-92; Bedreddîn Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (Kâhire: Mektebetü Dâri't-Türâs, 1957), 1: 212; Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf el-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kurâati'l-aşr*, thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Âlemiyye, ts.), 1: 25-26.

<sup>4</sup> Harf kelimesi Arap dilinde hece harflerinin her biri, edat; bir şeyin ucu, yan tarafı, sınırı; lehçe ve vecih gibi anlamlara gelmektedir. Harf kelimesinin cem'i ahruftur. bk. Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh tâcü'l-luga ve sihâhu'l-'Arabîyye*, thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr (Beyrut: Dâru'l-İlm, 1990), 4: 1342 (“حرف” maddesi); Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal er-Râgib el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*, nşr. Nizâr Mustafa el-Bâz (Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, t.y.), 149; Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdir, t.y.), 9: 41-43 (“حرف” maddesi).

<sup>5</sup> Zerkeşî, *el-Burhân*, 1: 212; Kerim Buladı, “Klasik Tefsir Mukaddimelerinde Yedi Harf Meselesi ve Yorumları”, *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2016/2), 120, 134-135.

<sup>6</sup> Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî el-Bağdâdî, *Fünûnu'l-efnân fi 'uyûni 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Hasan Ziyaeddîn Itr (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1987), 200; Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân ve'l-mübeyyin limâ tedammenehû mine's-sünneti ve âyi'l-Furkân*, thk. Abdullâh b. Abdü'l-Muhsin et-Türkî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006), 1: 72; Zerkeşî, *el-Burhân*, 1: 212; Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Şuayb el-Arnaût, Adil Mürşid ve diğerleri (Dımaşk: er-Risâletü'l-Âlemiyye, 2013), 15: 45; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Kastallânî, *Letâifü'l-işârât li-fünûni'l-kurâat*, thk.

kırk kadar te'vilin bulunduğunu söylerken; çağdaş araştırmacılarından Abdurrahman Çetin yedi harfin açıklaması mahiyetinde ifade edilen yorumların altmış civarında olduğunu belirtmiştir.<sup>7</sup> Bu durumda yedi harf konusunda yapılan açıklamaların tarihi süreç içerisinde artarak devam ettiğini ve bunların halen nihayete ermediğini söylemek mümkün görünmektedir.<sup>8</sup> Zira Abdurrahman Çetin de kendisinden öncekilerden istifade ederek yeni bir görüş ortaya koymuştur.<sup>9</sup> Bu durumu değerlendiren Zürcânî (ö. 1948) yedi harf kapsamında yapılan yorumların çokluğunun, meselenin anlaşılmasını zorlaştırdığını; bu nedenle âlimlerin bir kısmının yedi harfi müşkil kapsamında değerlendirdiklerini belirtmiştir.<sup>10</sup> Yine bu nedenle olsa gerek, yedi harf meselesinin, kıraat ilminin en müşkil ve en çok tartışılan mevzuu olduğu;<sup>11</sup> âlimlerin hiçbir asırda bu konuda ittifak etmediği ifade edilmiştir.<sup>12</sup> Bazı araştırmacılar, yedi harf meselesinde çözüme ulaşamamasının sebebini, konuya bütün yönleriyle bakılmamasına ve birtakım teolojik endişelere bağlamıştır.<sup>13</sup>

Âlimlerden önemli bir kısmının yedi harf ile ilgili görüşlerini, telif ettikleri eserlerin içinde bir bölüm veya başlık olarak kaydettikleri anlaşıl-

Merkezü'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye (Medine-i Münevvere: Vizâratü's-Şüûni'l-İslâmiyye ve'd-Da've ve'l-İrşâd es-Su'ûdiyye, 1434), 1: 82.

<sup>7</sup> Ebü'l-Fadl Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekir es-Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2008), 105; Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, 20, 103.

<sup>8</sup> Farklı birkaç yorum için meselâ bk. Subhî es-Sâlih, *Mebâhis fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1977), 109-113; Murat Sülün, "Vahy, Nübüvvet ve Kur'an'ın Vahyediliş Aşamaları", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11-12 (1997), s. 133-134; Mehmet Dağ, *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*, (İstanbul: İsam Yayınları, 2011), 43-73, 90-91; Yusuf Alemdar, "Kıraatlerin Ortaya Çıkışı Meselesine Yeni(den) Bir Bakış", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (2004/2), 143-170; Harun Öğmüş, "Yedi Harf Meselesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 24 (2010), s. 19-22.

<sup>9</sup> Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, 137-148.

<sup>10</sup> Muhammed Abdülâzîm ez-Zürcânî, *Menâhilü'l-'irfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Fevâz Ahmed Zümerlî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabi, 1995), 1: 116.

<sup>11</sup> Meselâ bk. Fatih Çollak, "Kur'an'ın Nazil Olduğu Yedi Harf Ruhsatı ve Kıraat İhtilaflarının Karakteristiği", *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları-III* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2002), 242; Mehmet Ünal, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü* (Ankara: Fecr Yayınları, 2005), 65.

<sup>12</sup> Bakillânî, *el-İntisâr*, 1: 384.

<sup>13</sup> Dağ, *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*, 42.

maktadır. Mekkî b. Ebî Tâlib'in (ö. 437/1045) kendisinden önce *el-İbâne* gibi bir kitabı kimsenin yazdığını bilmediğini söylemesine bakılırsa, yedi harf üzerine müstakil eserler, erken dönemlerde yazılmamıştır.<sup>14</sup> İlk yüzyıllarda âlimlerin yedi harf ile ilgili görüşlerini, telif ettikleri kıraat, tefsir, ulumü'l-Kur'ân eserlerinde veya yedi harf ile ilgili hadislerin şerhlerinde ortaya koydukları anlaşılmaktadır. Bu çerçevede yedi harf ile alakalı görüşlerini meselâ İbn Kuteybe (ö. 276/889) *Te'vîlü müşkili'l-Kur'an* adlı eserinde, Taberî *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân* isimli tefsirinin mukaddimesinde ve Ebû Amr ed-Dânî (ö. 444/1053) *Câmi'u'l-beyân fi'l-kirââtî's-seb'i'l-meşhûra*<sup>15</sup> başlıklı eserinde beyan etmişlerdir.<sup>16</sup> Özellikle ilerleyen asırlarda yedi harf meselesiyle ilgili müstakil kitapların kaleme alındığı da gözlemlenmektedir. Mekkî b. Ebî Tâlib'in *el-İbâne 'an me'âni'l-kirâât'*ın konuyla ilgili yazılan müstakil eserlerin ilklerinden olduğu söylenebilir. Bununla birlikte konu üzerine hasredilen kitapların, sayı bakımından kitap bölümlerinden ve makalelerden daha az olduğu gözlemlenmektedir.

Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (213/828-276/889), yedi harfi anlamaya yönelik özgün bir görüş ortaya koyan ve bu düşüncesiyle kendisinden sonraki âlimlerin önemli bir kıs-

<sup>14</sup> Ebû Muhammed b. Hammûs b. Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî, *el-İbâne 'an me'âni'l-kirâât*, thk. Abtülfettâh İsmail Şelebî (Kahire: Dâru Nehdati Mısır, 1977), 29.

<sup>15</sup> Dâni'nin konuyla ilgili görüşleri için bk. Ebû Amr Osman b. Saîd b. Osman el-Ümevî ed-Dânî, *Câmi'u'l-beyân fi'l-kirââtî's-seb'i'l-meşhûra*, thk. Muhammed Sadûk el-Cezâirî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005), 20-36. Eserin konuyla ilgili bölümünü Abdülmuheymin Tahhân, *el-Ahrufü's-seb'a li'l-Kur'ân* ismiyle müstakil bir kitap olarak neşretmiştir (Cidde: Dâru'l-Menâra, 1997). Tahhân'ın söz konusu açıklamaları için bk. *el-Ahrufü's-seb'a li'l-Kur'ân*, 6.

<sup>16</sup> Yedi harf ile alakalı değerlendirmelerin bir kitabın içinde bölüm veya başlık olarak yer aldığı diğer eserlerin bir kısmı için bk. Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 8: 108-127; Bakillânî, *el-İntisâr*, 1: 384-392; Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî el-Endelüsî, *et-Temhûd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-me'âni ve'l-esânîd*, thk. Muhammed el-Fellâh (Titvan: Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şüûni'l-İslâmiyye, 1980), 8: 272-315; Ebû Muhammed Abdülhak b. Ğâlib İbn Atıyye el-Endelüsî, *el-Muharraru'l-vecîz fi tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Abdü's-Selâm Abdü's-Şâfi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), 1: 43-48; İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, 196-219; Ebû Şâme el-Makdisî, *el-Mürşidü'l-vecîz*, 78-116; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 19-46.

mını etkileyen ilim adamlarındandır. Öyle ki ulemadan bir kısmı onun görüşlerini aynen takip etmiş, bir kısmı onun tespit ettiği vecihlerdeki eksikleri giderip bu düşüncenin daha olgun bir hale gelmesine katkı sunmuş, diğer bir grup ise İbn Kuteybe'nin te'vilini kabul etmese de bunu eserlerinde zikredip tartışmaya değer bulmuşlardır. Şüphesiz ki ilmi dayanağı olan görüşler, her halükârda meselenin anlaşılmasına, konunun en azından bir yönüne dikkat çekerek yedi harfin daha iyi kavranabilmesine katkı sağlamıştır. Kıraat ilminin en temel konularından olan yedi harf meselesinin anlaşılmasına yönelik çabalara “yedi vecih” fikriyle katılan İbn Kuteybe'nin yedi harf anlayışının ve sonraki âlimlere etkisinin müstakil bir makalede ele alınmasının ihtiyacı olduğu anlaşılmaktadır.

İbn Kuteybe, yedi harf ile ilgili yorumlarını *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân* isimli eserinin baş tarafında ifade etmiştir. *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, İbn Kuteybe'nin yedi harf konusundaki özgün yorumuna ilk elden ulaşmamıza imkân sağlaması bakımından önem arz etmektedir. Esasen İbn Kuteybe'nin kıraat ilmiyle alakalı *Kitâbü i'râbi'l-kırâât* isimli bir eser kaleme aldığı kaynaklarda bildirilmekle birlikte söz konusu telif günümüze ulaşmadığından çalışma, onun *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân* isimli kitabında yedi harfle ilgili ortaya koyduğu yorumlar çerçevesinde yürütülecektir.<sup>17</sup>

İbn Kuteybe, inkârcıların Kur'ân'da tenakuz, ihtilaf, lahn<sup>18</sup> ve bozuk nazım bulunduğunu iddia ettiklerini haber vermiştir. O, *Te'vîlü müşkili'l-*

<sup>17</sup> İbn Kuteybe'nin eserleri için bk. Ebû Bekir el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev medîneti's-selâm* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, t.y.), 10: 170; Ebü'l-Hasan Cemaeddîn Ali b. Yûsuf b. İbrâhim İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât alâ enbâhi'n-nühât*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhim (Kahire: Dâru Fikri'l-Arabî- Beyrut: Müessesetü'l-Küttüb es-Sekâfiyye, 1986), 2: 144-146; Ebü'l-Abbâs Şemseddîn Ahmed b. Muhammed b. Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân [mimmâ sebete bi'n-nakl evi's-sem' ev esbetehü'l-a'yân]*, nşr. İhsan Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdır, 1978), 3: 42-43; Ebü Abdullâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, nşr. Şuayb el-Arnaut, Hüseyin Esat (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1983), 13: 297-298; Hayreddîn Zirikli, *el-A'lâm: Kâmûsu terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 2002), 4: 137.

<sup>18</sup> *Lahn* kelimesi Arap dilinde çeşitli manalarda kullanılmakla birlikte bu bağlamda “dil ve gramer hatası” anlamına gelmektedir. Kelimenin muhtelif manaları için bk. Mustafa Al-

*Kur'ân'*'ı telif etmedeki amacının, söz konusu inatçı mülhitlere karşı *Kur'ân'*'ı savunma düşüncesi olduğunu belirtmiş;<sup>19</sup> onların iddialarının yanlışlığını ortaya koyan delilleri eserinde zikrettiğini söylemiştir.<sup>20</sup>

İbn Kuteybe *Kur'ân'*'ın aleyhinde birtakım iddialar ortaya atanların *لَا يَأْتِيهِ أَفْلا يَتَدَبَّرُونَ الْقُرْآنَ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ غَيْرَ اللَّهِ لَوْجِدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا* (en-Nisâ 4/82)<sup>21</sup> ve *الْبَاطِلُ مِنَ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ* (el-Fussilet 41/42)<sup>22</sup> âyetlerini *Kur'ân'*'i eleştirmek için kendilerine dayanak yaptıklarını bildirmiştir. O, *Kur'ân'*'ın ilahi bir kelam olmadığını iddia edenlerin birtakım kıraat farklılıklarını zikredip bunların hem sahabeden hem de onlardan sonrakiler tarafından nakledildiğini, bu tür muhtelif okumaların açık bir çelişki olduğunu savunduklarını nakletmiştir. İbn Kuteybe, mülhidlerin bu meyanda zikrettiği bazı örnekleri kaydetmiş; onların aynı maksatla sahabeden bazı zatların özel mushaflarında birtakım sûrelerin bulunmamasını veya onlara fazladan bazı duaların ilave edilmesini ve mushafta lahn olduğuna yönelik birtakım nakilleri<sup>23</sup> de kendilerince iddiaları için delil yaptıklarını bildirmiştir.<sup>24</sup>

224  
OMÜİFD

İbn Kuteybe, *Kur'ân'*'da çelişki bulunduğunu iddia edenlerin; kurrânın *Kur'ân'* kıraatlerinde ihtilaf etmesini, birinin ref ile okuduğunu, diğlerinin nasb yapmasını; öbürünün meksûr okuduğunu, bazılarının ref ile tilâvet etmesini kendileri için önemli bir delil gördüklerini aktarmıştır. O, *Kur'ân'*'ın aleyhinde konuşanların bütün bu ihtilaflardan, hata ve

tundağ, *Hata İddiaları Çerçevesinde Kur'ân'ın Dil Ve Yazım Özelliği: Mushafta Lahn Meselesi* (Bakü: Nurlar Neşriyat, 2004), *Kur'ân'ın Dil Ve Yazım Özelliği*, 40-47.

<sup>19</sup> Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, thk. es-Seyyid Ahmed Sakr (Kahire: Dâru't-Türâs, 1973), 22-23.

<sup>20</sup> İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 32.

<sup>21</sup> "Onlar *Kur'ân'*'ı hala düşünüp anlamaya çalışmıyorlar mı? O, Allah'tan başkası tarafından (gönderilmiş) olsaydı, ondan pek çok çelişki bulurlardı."

<sup>22</sup> "Bâtil ona (*Kur'ân'*'a) ne önünden ne de arkasından gelebilir..."

<sup>23</sup> Bu rivayetlerin bir kısmı için bk. Ebû Bekir Abdullâh b. Ebî Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Kitâbü'l-mesâhif*, thk. Muhibbü'd-Dîn Abdü's-Sübhân Vâiz (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2002), 1: 227-237. Söz konusu rivayetlerin değerlendirilmesi için bk. Altundağ, *Kur'an'ın Dil ve Yazım Özelliği*, 38 vd.

<sup>24</sup> İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 24-26.



lahnden sonra Kur'ân'ın âlemlerin Rabbinin kelamı olmadığını ortaya çıktığını savunduklarını kaydetmiştir.<sup>25</sup>

Yukarıda İbn Kuteybe'den yapılan alıntılardan anlaşıldığı üzere o, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân* isimli eserini, Kur'ân'da bazı çelişkiler ve hatalar bulunduğunu öne süren mühlidlerin söz konusu iddialarının doğru olmadığını ortaya koymak için telif etmiştir. İbn Kuteybe'nin yaptığı nakillerden mühlidlerin, Kur'ân'da çelişki bulunduğunu ispatlamak için kıraat farklılıklarını da kullandıkları anlaşılmaktadır.

### Kur'ân'ın Yedi Harf Üzere Nâzil Olması

İbn Kuteybe, mühlidlerin kıraat vecihleri hakkında ileri sürdükleri iddiaların doğru olmadığına Hz. Peygamber'in نَزَلَ الْقُرْآنُ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ كُلُّهَا شَافٍ (Kur'ân yedi harf üzere nâzil olmuştur, onların hepsi de şâfîdir, kâfîdir. Öyleyse nasıl derseniz öyle okuyun.) hadisinin delil teşkil ettiğini söylemiştir.<sup>26</sup>

Kaynaklarda Kur'ân'ın yedi harf üzere nâzil olduğunu belirten pek çok rivayet bulunmaktadır. Bunlar bazı farklı olaylara ve şahıslara işaret etmekle birlikte hadislerin özellikle son kısımları itibariyle genel olarak anlam ve lafız bakımından birbirine yakındır. İbn Kuteybe'nin naklettiği hadisin نَزَلَ الْقُرْآنُ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ كُلُّهَا شَافٍ bölümünün bu şekliyle bazı kaynaklarda bulunduğu anlaşılmaktadır.<sup>27</sup> Söz konusu metnin son bölümünün (فَأَقْرَعُوا كَيْفَ شِئْتُمْ) aynı lafızlarla aktarıldığı bir rivayete ise araştırma esnasında ulaşılammıştır. Bununla birlikte aynı anlama gelen başka rivayetlerin kaynaklarda yer aldığı gözlemlenmektedir. Mekkî b. Ebî Tâlib, lafız olarak İbn Kuteybe'nin aktardığı hadisin son bölümüyle benzerlik gösteren bir metin (أَنْزَلَ الْقُرْآنُ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ فَأَقْرَعُوا بِمَا شِئْتُمْ) nakletmiş-

<sup>25</sup> İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 25.

<sup>26</sup> İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 33.

<sup>27</sup> Meselâ bk. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Garîbü'l-hadîs* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-'Arabi, 1976), 3: 159; Ebü'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Fâik fi garîbi'l-hadîs*, thk. Ali Muhammed Becâvî, Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim (Kahire: İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1971), 1: 46. Bu hadise benzer bir rivayet de قَالَ رَسُولُ اللَّهِ: يَا أَبِي أَنَّهُ قَدْ أَنْزَلَ الْقُرْآنُ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ كُلُّهَا شَافٍ كَابِ şeklinde dir. Meselâ bk. Nesâî, "İftitâh", 37.

tir.<sup>28</sup> Söz konusu hadise benzeyen diğer rivayetlerden bazıları نَزَلَ الْقُرْآنُ عَلَيَّ نَزَلَ الْقُرْآنُ عَلَيَّ سَبْعَةَ أَحْرَفٍ آيَهَا قُرَأَتْ 30, نَزَلَ الْقُرْآنُ عَلَيَّ سَبْعَةَ أَحْرَفٍ فَمَا قُرَأَتْ أَصَبَتْ 29, سَبْعَةَ أَحْرَفٍ فَمَا قُرَأَتْ أَصَبَتْ 29, ثُمَّ جَاءَهُ الرَّابِعَةُ فَقَالَ (جِبْرِيلُ): إِنَّ اللَّهَ يُأْتِيكَ أَنْ تُفَرِّقَ أُمَّتَكَ الْقُرْآنَ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ، فَأَيُّمَا حَرْفٍ قَرَأْتَهُ عَلَيْهِ فَقَدْ 31, أَجْرَأَكَ إِنَّ الْقُرْآنَ أَنْزَلَ عَلَيَّ سَبْعَةَ أَحْرَفٍ فَأَقْرَأُوا مِنْهُ مَا تَيَسَّرَ مِنْهُ 32, أَصَابُوا 32 ve إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ أَنْزَلَ عَلَيَّ سَبْعَةَ أَحْرَفٍ فَأَقْرَأُوا مَا تَيَسَّرَ مِنْهُ 33 şeklinde dir.<sup>34</sup>

Yukarıda aktarılan bilgilerden hareketle İbn Kuteybe'nin ya aktardığı bir hadisin son bölümünü anlam olarak kaydettiği ya da kaynaklarda farklı hadislerde ifade edilen içeriği birleştirdiği, dolayısıyla söz konusu hadisin ikinci bölümünü başka rivayetleri de göz önünde bulundurarak manen naklettiği söylenebilir. Zira Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838), konuyla ilgili olarak نَزَلَ الْقُرْآنُ عَلَيَّ سَبْعَةَ أَحْرَفٍ كُلُّهَا كَافٍ شَافٍ hadisini nakledip bazı ravilerin bunun devamında فَاقْرَأُوا كَمَا عَلَّمْتُمْ metnini de rivayet ettiğini bildirmiştir.<sup>35</sup> Bu durum, hadisin son bölümündeki ilavenin rivayetlerin çoğunda bulunmadığına, نَزَلَ الْقُرْآنُ عَلَيَّ سَبْعَةَ أَحْرَفٍ كُلُّهَا كَافٍ شَافٍ metni-

<sup>28</sup> Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne*, 32, 47, 48.

<sup>29</sup> "Kur'an yedi harf üzere nâzil olmuştur, onların hangisini okursan isabet etmiş olursun." bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1: 29.

<sup>30</sup> "Kur'an yedi harf üzere nâzil olmuştur, hangisini okursan isabet etmiş olursun." bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1: 27-28; Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 8: 112.

<sup>31</sup> "Kur'an yedi harf üzere nâzil olmuştur, hangisini okursan doğru okumuş olursun." bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2004 (hadis nr. 27443).

<sup>32</sup> "... Cebrâil, Hz. Peygamber'e dördüncü kez gelip 'Allah sana, ümmetine Kur'an'ı yedi harf üzere okutmanı emrediyor, hangi harfle okusalar isabet etmiş olurlar.' dedi." bk. Müslim, "Salâtü'l-Müsâfirîn", 48; Nesâî, "İftitâh", 37; Ebû Dâvûd, "Salâh", 357; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1: 34-35.

<sup>33</sup> "Kur'an şüphesiz ki yedi harf üzere inzâl olunmuştur, ondan kolayınıza geleni okuyun." bk. Buhârî, "Fedâilü'l-Kur'an", 5; Müslim, "Salâtü'l-Müsâfirîn", 48; Ebû Dâvûd, "Salâh", 357; Tirmizî, "Kırâât", 11; Nesâî, "İftitâh", 37; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 37-38 (hadis nr. 296).

<sup>34</sup> "Kur'an şüphesiz ki yedi harf üzere inzâl olunmuştur, ondan kolayınıza geleni okuyun." bk. Buhârî, "Husûmât", 4; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 37-38 (hadis nr. 296).

<sup>35</sup> Ebû Ubeyd, *Garibü'l-hadis*, 3: 159. Zemaşerî söz konusu hadisi herhangi bir açıklama yapmadan نَزَلَ الْقُرْآنُ عَلَيَّ سَبْعَةَ أَحْرَفٍ كُلُّهَا كَافٍ شَافٍ فَأَقْرَأُوا كَمَا عَلَّمْتُمْ şeklinde nakletmiştir. bk. Zemaşerî, *el-Fâik*, 1: 46. Bu lafızlara benzer başka bir rivayet قَالَ رَسُولُ اللَّهِ: يَا أَيُّهَا قَدْ أَنْزَلَ عَلَيَّ سَبْعَةَ أَحْرَفٍ كُلُّهَا كَافٍ شَافٍ (فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ: يَا أَيُّهَا قَدْ أَنْزَلَ عَلَيَّ سَبْعَةَ أَحْرَفٍ كُلُّهَا كَافٍ شَافٍ) ise Nesâî'nin (ö. 303/915) *es-Sünenü'l-kübrâ* isimli eserinde ("İftitâh", 397) bulunmaktadır. Benzer başka bir rivayet için bk. Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 8: 121-122.

nin tek başına bir hadis olarak değerlendirildiğine işaret etmektedir.<sup>36</sup> Buna göre İbn Kuteybe'nin diğer rivayetlerde geçen bir bölümü buraya manen eklediği ihtimalinin ağır bastığı söylenebilir.

İbn Kuteybe, söz konusu hadiste geçen yedi harfi bir grup âlimin "va'd, va'îd, helal, haram, mevâiz, emsâl ve ihticâc"; bazılarının "bir kelimedede yedi lügat (lehçe)"; bir kısmının ise "helal, haram, emir, nehiy, geçmiş milletlerin haberi, bundan sonrakilerin haberi ve emsâl" şeklinde yorumladıklarını, ancak bu açıklamaların hepsinin hatalı olduğunu savunmuştur. İbn Kuteybe, bu açıklamaların yanlış olduğunu bir örnekle ortaya koymaya çalışmıştır. Buna göre "Bir kişi Ebû Amr'ın veya Âsım'ın harfiyle okuyor." diyen kişinin, bu âlimlerin yaptığı açıklamalardan hiçbirini kastetmediğini, zira bildiği kadarıyla, Allah'ın kitabında yedi vecih üzere okunan bir harfin bulunmadığını söylemiştir.<sup>37</sup>

İbn Kuteybe'nin de naklettiği üzere yedi harfin bazılarınca helal, haram, va'd, va'îd gibi birtakım yorumlarla izah edilmeye çalışıldığı, bu konuyu ele alan hemen her âlim tarafından zikredilmektedir. Ancak söz konusu görüşleri eserlerinde aktaran ulemanın geneli bu tür açıklamaların isabetli olmadığını ifade etmektedir. Onlar, meselâ aşağıda ele alınacağı üzere, Hz. Ömer (ö. 23/644) ile Hişâm b. Hakîm'in (ö. 15/636) kıraatlerinde görülen söz konusu farklılığın; helal-haram, emir-nehiy, nâsih-mensûh ve benzeri durumlarla ilgili olmadığını, aksi takdirde Hz. Peygamber'in "Dilediğiniz harf ile okuyun, hangi biriyle okusanız doğruyu bulmuş olursunuz." demeyeceğini belirtmişlerdir. Bu âlimler yedi harf meselesinde bahsedilen genişliğin, helalin haram yapılması; haramın helal kılınması ve ayetin manasında -tezat ihtilafı kabilinden- tebdil olmadığına, yoksa bu durumun أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ

<sup>36</sup> Meselâ Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "أُنزِلَ الْقُرْآنَ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ كُلُّهَا شَافٍ كَافٍ." "Amzât", "أُنزِلَ الْقُرْآنَ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ كُلُّهَا شَافٍ كَافٍ." bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1: 39.

<sup>37</sup> İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 33-34.

اختلافًا كثيرًا (en-Nisâ 4/82) âyetine aykırı bir neticeye sebep olacağına dikkat çekmişlerdir.<sup>38</sup>

İbn Kuteybe'nin doğru bulmadığını söylediği "bir kelimede yedi lügat/lehçe" görüşü ise bahsedilen diğer iki yorumdan farklıdır. İbn Kuteybe her ne kadar bu yoruma sıcak bakmasa da onun, âlimlerden önemli bir grubun benimsediği muteber te'viller arasında yer aldığı anlaşılmaktadır. Zira Abdullah b. Vehb (ö. 197/813), Süfyân b. 'Uyeyne (ö. 198/814), Taberî ve Tahâvî (ö. 321/933) gibi âlimler bu görüşü benimsemişlerdir.<sup>39</sup>

İbn Kuteybe, Kur'ân'ın yedi harf üzere nâzil olmasının; Kur'ân'ın, bünyesinde dağınık halde bulunan lügatlerden yedi vecih üzere inzâl edilmesi manasına geldiğini söylemiştir. O, Hz. Peygamber'in hadisin sonunda söylediği "dilediğiniz gibi okuyun" (فَأَقْرءُوا كَيْفَ شِئْتُمْ) sözünün, bu manaya delalet ettiğini savunmuştur.<sup>40</sup>

228 OMÜİFD İbn Kuteybe, aktarılan bilgilerden sonra Hz. Ömer ile Hişâm b. Hakâm arasında geçen yedi harf meselesiyle bağlantılı bir olayı yorum yapmadan aktarmıştır. İbn Kuteybe'nin aktardığı söz konusu olayın lafız bakımından aynısı kaynaklarda araştırma esnasında tespit edilememiştir. Bununla birlikte birkaç kelime farklılığıyla İbn Kuteybe'nin aktardığına benzer bir rivayet bazı kitaplarda yer almaktadır.<sup>41</sup> Ayrıca İbn Kuteybe'nin aktardığı olayın daha detaylıca anlatıldığı haber, pek çok kaynakta yer almaktadır.<sup>42</sup> Ancak onun, hem muhtasar olan rivayeti tercih ettiği hem de -tespit edebildiğimiz kadarıyla- eserine aldığı hadisin lafzen nak-

<sup>38</sup> Söz konusu görüşlerin eleştirisi için meselâ bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1: 43-45; Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 8: 114-115, 121; Mekki b. Ebî Tâlib, *el-İbâne*, 72-73; İbn Abdilberr, *et-Temhîd*, 8: 275; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, 1: 43; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 1: 78-79; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 24-25; Sâlih, *Mebâhis*, 106-107.

<sup>39</sup> Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1: 41 vd.; Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 8: 116-125; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 1: 72; Zürcânî, *Menâhilü'l-'irfân*, 1: 147.

<sup>40</sup> İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 34.

<sup>41</sup> Ebû Ubeyd, *Garîbü'l-hadîs*, 3: 160-161; Ebû Dâvûd, "Salâh", 357; Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 8: 118-119.

<sup>42</sup> Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 25 (hadis nr. 158), 37-38 (hadis nr. 296); Buhârî, "Fedâilü'l-Kur'ân", 5, 27; Müslim, "Salâtü'l-Müsâfirîn", 48; Tirmizî, "Kıraat", 11; Nesâî, "İftitâh", 37; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1: 24-25.

linde birkaç kelimedede farklılık bulunduğu anlaşılmaktadır. İbn Kuteybe'nin eserine aldığı nakil şöyledir:

Hz. Ömer şöyle dedi: Hişâm b. Hakîm b. Hizâm'ı Furkân sûresini Hz. Peygamber'in bana okuttuğundan farklı bir şekilde okuyorken duyudum. Bunun üzerine onu Hz. Peygamber'e götürdüm ve durumu ona haber verdim. Rasûlüllâh ona oku dedi, o da aynı kıraati okudu. Hz. Peygamber, bu şekilde nâzil olundu, dedi. Sonra bana oku, dedi, ben de okudum. O, böyle (de) nâzil olundu dedi. Ardından da bu Kur'ân şüphesiz ki yedi harf üzere nâzil olmuştur, ondan kolay olanı okuyun,<sup>43</sup> buyurdu.<sup>44</sup>

İbn Kuteybe, Kur'ân'ı Abdullah b. Mes'ûd'un kıraatiyle okuyanın, onun harfiyle; Übey b. Ka'b'ın kıraatiyle okuyanın, onun harfiyle; Zeyd b. Sâbit'in kıraatiyle okuyanın da onun harfiyle okumuş olacağını söylemiştir.<sup>45</sup> Übey'in harfi, Abdullah'ın harfi gibi kullanımda harf kelimesinin kıraat manasına geldiğini pek çok âlim de belirtmiştir.<sup>46</sup> İbn Kuteybe harf kelimesinin Arap dilinde; alfabenin harflerinden her birisi, tek bir kelime, kelimenin tamamı, konuşmanın bütünü ve kasidenin/şiiirin tümü manalarında kullanıldığını belirtmiştir. O, söylediklerini ispat için Arapların, şiiiri/kasideyi kastederek كَذَا فِي كَلِمَتِهِ (Şair, şiiirinde/kasidesinde söyle söyledi...)” sözünü ve وَلَقَدْ قَالُوا كَلِمَةَ الْكُفْرِ (et-Tevbe 9/74),<sup>47</sup> وَالزَّمِيمُ كَلِمَةٌ (es-Sâffât 37/171)<sup>49</sup> âyetlerini delil olarak vermiştir.<sup>50</sup>

İbn Kuteybe, وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَغُيْبُ اللَّهُ عَلَى حَرْفٍ فَإِنْ أَصَابَهُ خَيْرٌ اطْمَأَنَّ بِهِ وَإِنْ أَصَابَتْهُ فِتْنَةٌ (el-Hac 22/11)<sup>51</sup> âyetinde insanlardan bir kısmının hayatta istediği şeyleri elde ettiği sürece itaatkâr; Allah'ın kendilerini birtakım

<sup>43</sup> " إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ نَزَّلَ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَافٍ فَأَقْرَعُوا مِنْهُ مَا تَيَسَّرَ. "

<sup>44</sup> İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 34-35.

<sup>45</sup> İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 35.

<sup>46</sup> Meselâ bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1: 46-57.

<sup>47</sup> "Hâlbuki o küfür sözünü söylediler."

<sup>48</sup> "... ve onları takvâ sözünü üzerinde durdurdu."

<sup>49</sup> "Ant olsun, peygamber olarak gönderilen kullarımız hakkında şu sözümüz geçmişti: ..."

<sup>50</sup> İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 35.

<sup>51</sup> "İnsanlardan bir kısmı da Allah'a kenardan kulluk eder. Kendisine bir hayır gelse sevinir, başına istemediği bir şey isabet etse yüzüstü (geri) döner..."

imtihanlara tabi tutması durumunda ise nankör olmalarının kastedildiğini söylemiştir. O, âyette bahsedilen kimselerin Allah'a tek bir vecih, tek bir mana ve tek bir mezhep üzere kulluk ettiklerini söyleyip bunun "harf" in manası olduğunu belirtmiştir. Nitekim o, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân* isimli eserinde de "عَلَى حَرْفٍ" tabirinin "tek bir vecih, bir mezhep üzere" anlamında olduğunu belirtilmiştir.<sup>52</sup> İbn Kuteybe, söz konusu kimseler Allah'a nimet için şükür; musibet için sabır ve kazaya rıza üzere kulluk etselerdi, onların bir harf üzere kulluk etmiş olmayacaklarını ifade etmiştir.<sup>53</sup> Âlimlerin genelinin<sup>54</sup> de bu âyeti İbn Kuteybe'nin bahsettiği çerçevede anlamlandırdıkları gözlemlenmektedir.<sup>55</sup>

### İbn Kuteybe'nin Yedi Harf Yorumu

İbn Kuteybe, kıraatlerdeki farklılıkların tasnifi için iyice düşündüğünü ve bunun sonucunda onların yedi veche ayrıldıklarını tespit ettiğini söylemiş; bunları kısaca açıklamıştır:<sup>56</sup>

230

OMÜİFD

<sup>52</sup> Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, thk. es-Seyyid Abbas Ahmed Sakr (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1978), 290.

<sup>53</sup> İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 35-36.

<sup>54</sup> Bunlardan bir kısmı için bk. Ebû'l-Kâsim Dahhâk b. Müzâhim el-Hilâlî el-Horasânî el-Belhî, *Tefsîru'd-Dahhâk*, cem', dirase ve thk. Muhammed Şükrî Ahmed ez-Zâviye (Kahire: Dâru's-Selâm, 1999), 2: 584; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân* (Beirut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1983), 2: 216-217; Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî, *Mecâzü'l-Kur'ân*, thk. Fuat Sezgin (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1954), 2: 46; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 16: 472; Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*, şerh ve thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî (Beirut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1988), 3: 414; Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî es-Semerikandî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk. Mecdî Bâsellûm (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005), 7: 395; Ebû Amr Osman b. Saîd b. Osman ed-Dânî el-Ümevî, *el-Ahrufû's-seb'a li'l-Kur'ân*, thk. Abdülmuheymin Tahhân (Cidde: Dâru'l-Menâra, 1997), 27-28; Ebû'l-Kâsim Cârullâh Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hâkâiki ğavâmi'it-Tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavviz (Riyâd: Mektebetü'l-Ubeykân, 1998), 4: 179-180.

<sup>55</sup> Bu âyette geçen "Allah'a bir harf üzere kulluk etmek" tanımlamasının ifade ettiği anlam üzerine farklı bir değerlendirme için bk. Muhammed Coşkun, "Allah'a "Bir Harf Üzere" İbadet Etmek Ne Demektir?", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (2012/2), 223-250.

<sup>56</sup> İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 36.

Birinci vecih, kelimenin (nokta ve harekeden arındırılmış) resmi/yazım şekli ile anlamında değişiklik olmaksızın, irabında veya kelimeyi oluşturan bazı harflerin harekesinde görülen farklılıklardır. İbn Kuteybe bu vecih için kıraat farklılıkları arasından هُنَّ أَطَهَرُ لَكُمْ (el-Hûd 11/78) âyetinin هُنَّ أَطَهَرَ لَكُمْ<sup>57</sup>; وَهَلْ يُجَازِي إِلَّا الْكُفُورَ (es-Sebe' 34/17) âyetinin وَهَلْ يُجَازِي إِلَّا الْكُفُورَ<sup>58</sup>; وَيَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبُخْلِ<sup>59</sup>; وَهَلْ يُجَازِي إِلَّا الْكُفُورَ<sup>59</sup> ve فَتَنْظِرَةً<sup>59</sup>; بِالنَّبْلِ<sup>59</sup> ve بِالنَّبْلِ<sup>59</sup> (en-Nisâ 4/37) âyetinin بِالنَّبْلِ<sup>59</sup>; وَهَلْ يُجَازِي إِلَّا الْكُفُورَ<sup>58</sup>; وَهَلْ يُجَازِي إِلَّا الْكُفُورَ<sup>58</sup> (el-Bakara 2/280) âyetinin وَهَلْ يُجَازِي إِلَّا الْكُفُورَ<sup>58</sup> biçiminde<sup>60</sup> de okunmalarını misal vermiştir.<sup>61</sup>

1. İkinci vecih, resim/yazım şekli aynı kalmakla birlikte anlamı zenginleş-ticek şekilde kelimenin irabında ve kelimeyi oluşturan bazı harflerin harekesinde görülen farklılıklardır. İbn Kuteybe bu bölüm için kıraat farklılıkları arasından رَبَّنَا بَاعِدْ بَيْنَ أَسْفَارِنَا (es-Sebe' 34/19) âyetinin رَبَّنَا بَاعِدْ بَيْنَ أَسْفَارِنَا<sup>62</sup>

<sup>57</sup> Söz konusu kelimeyi ر harfinin nasbıyla (هُنَّ أَطَهَرُ لَكُمْ) okuyanlar Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713 [?]), hulf ile (her iki şekilde de) olmak üzere Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Muhammed b. Mervân (ö. ?), İsâ b. Ömer es-Sekafî (ö. 149/766) ve İbn Ebî İshâk'tır (ö. 205/821). bk. Ebü'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî İbn Cinnî, *el-Muhteseb: fi tebyîni vücûhi şevâzî'l-Kirâât ve'l-izâhi anhâ*, thk. Ali en-Necdî Nâsîf, Abdülhalîm en-Neccâr, Abdülfettâh İsmâ'il Şiblî (Kahire: Meclisü'l-A'la li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1994), 1: 325.

<sup>58</sup> Söz konusu âyeti kıraat-ı aşere imamlarından Hamza (ö. 156/773), Kisâî (ö. 189/805), Halef (ö. 229/844), Yakub ve Hafs Ĵ'nin kesresiyle birlikte ن ile (نَجَازِي) ve الْكُفُورَ kelimesini mansûb (الْكَفُورُ); diğer imamlar ise Ĵ'nin fethasıyla birlikte ي ile (يَجَازِي) ve الْكُفُورَ kelimesini merfû (الْكَفُورُ) olarak okumuştur. bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2: 350.

<sup>59</sup> Söz konusu kelimeyi kıraat-ı aşere imamlarından Hamza, Kisâî, Halef بِالنَّبْلِ; diğerleri ise بِالنَّبْلِ şeklinde okumuşlardır. bk. Ebû Bekir Ahmed b. Musa b. el-Abbâs b. Mücâhid et-Temîmî, *Kitâbü's-seb'a fi'l-kirâât*, thk. Şevkî Dayf (Kahire: Dâru'l-Ma'rife, 1980), 233; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2: 249.

<sup>60</sup> Verilen âyetteki مَيْسَرَةَ kelimesini kıraat-ı aşere imamlarından Nâfi' 's'in zammesiyle (مَيْسَرَةَ); diğerleri ise 's'in fethasıyla (مَيْسَرَةَ) okumuştur. bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2: 236.

<sup>61</sup> İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 36.

<sup>62</sup> رَبَّنَا بَاعِدْ âyetini kıraat-ı aşere imamlarından İbn Kesîr, Ebû Amr ve Hişâm (ö. 245/859 [?]) رَبَّنَا بَاعِدْ; Yakub رَبَّنَا بَاعِدْ; diğerleri ise رَبَّنَا بَاعِدْ şeklinde okumuşlardır. bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2: 350.

en-Nûr 24/15) âyetinin <sup>63</sup>تَلْفُونَهُ (en-Nûr 24/15) âyetinin ise <sup>64</sup>أَمِهِ şeklinde de okunmalarını örnek göstermiştir.<sup>65</sup>

2. Üçüncü vecih ihtilafın, kelimenin irabında değil de harflerinde olduğu kıraatlerdir. Bu değişiklik kelimenin resminde/yazım şeklinde farklılığa neden olmamakla birlikte anlamını değiştirmektedir. İbn Kuteybe bu madde için kıraat farklılıkları arasından <sup>66</sup>وَإِنظُرْ إِلَى الْعِظَامِ كَيْفَ نُنشِرُهَا (el-Bakara 2/259) âyetinin <sup>66</sup>تُنشِرُهَا (es-Sebe' 34/23) âyetinin <sup>67</sup>فُرغ olarak da okunmalarını misal olarak seçmiştir.<sup>68</sup>

3. Dördüncü vecih, kelimenin manası aynı kalmakla birlikte resminin/yazım şeklinin değiştiği kıraat ihtilaflarıdır. İbn Kuteybe bu vecih için kıraat farklılıkları arasından <sup>69</sup>إِنْ كَانَتْ إِلَّا صِيحَةً وَاحِدَةً (Yâsîn 36/29, 53) âyetinin <sup>69</sup>كَالصُّوفِ الْمُنْفُوشِ (el-Kâria 101/5) âyetinin ise <sup>69</sup>إِنْ كَانَتْ إِلَّا زَفِيَةً وَاحِدَةً biçiminde<sup>70</sup> de okunmalarını örnek vermiştir.<sup>71</sup> Bu maddedeki kıraat farklılıklarında, kelimenin yerine onun eş veya yakın anlamlısının okunduğu anlaşılmaktadır.

4. Beşinci vecih, kelimenin resminin/yazım şeklinin değiştiği, manasının zenginleştiği farklılıklardır. İbn Kuteybe bu madde için kıraat farklılıkları

<sup>63</sup> Söz konusu âyeti Hz. Âişe (ö. 58/678), Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687), Yahya b. Ya'mer (ö. 89/708 [?]) ve İsa b. Ömer es-Sekafi <sup>63</sup>تَلْفُونَهُ şeklinde okumuştur. bk. İbn Cinnî, el-Muhteseb, 2: 104.

<sup>64</sup> Söz konusu âyetin <sup>64</sup>أَمِهِ şeklindeki okunuşu Abdullah b. Abbâs ile İkrime'ye (ö. 105/723) nispet edilmiştir. bk. Taberî, Câmi'u'l-beyân, 13: 184-185.

<sup>65</sup> İbn Kuteybe, Te'vilü müşkili'l-Kur'an, 36-37.

<sup>66</sup> Kıraat-i aşere imamlarından Nâfi', İbn Kesîr, Ebû Amr, Ebû Ca'fer ve Ya'kûb mezkûr kelimeyi <sup>66</sup>تُنشِرُهَا; diğerleri ise <sup>66</sup>نُنشِرُهَا şeklinde okumuştur. bk. İbn Mücâhid, Kitâbü's-seb'a, 189; İbnü'l-Cezerî, en-Neşr, 2: 231.

<sup>67</sup> Söz konusu âyetin <sup>67</sup>فُرغ şeklindeki okunuşu Hasan-ı Basrî'ye nispet edilmiştir. bk. İbn Cinnî, el-Muhteseb, 2: 192.

<sup>68</sup> İbn Kuteybe, Te'vilü müşkili'l-Kur'an, 37.

<sup>69</sup> Söz konusu âyetin <sup>69</sup>زَفِيَةً şeklindeki okunuşu Abdullah b. Mes'ûd ile Abdurrahmân b. el-Esved'e (ö. 99/717) nispet edilmiştir. bk. İbn Cinnî, el-Muhteseb, 2: 206-208.

<sup>70</sup> Bahsi geçen okuyuş Abdullah b. Mes'ûd'a nispet edilmiştir. bk. Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed b. Hâleveyh, Muhtasar fî şevâzî'l-Kur'an min Kitâbi'l-Bed' (Kahire: Mektebetü'l-Mütenebbî, ts.), 179.

İbn Kuteybe, Te'vilü müşkili'l-Kur'an, 37.



arasından *وَطَلَعِ مَنْضُودٍ* (el-Vâkıa 56/29) âyetinin *وَطَلَعِ* şeklinde<sup>72</sup> de okunmasını örnek göstermiştir.<sup>73</sup> Bu maddede yer alan kıraat ihtilaflarında, kelimenin yerine farklı anlamdaki başka bir kelimenin okunduğu anlaşılmaktadır.

5. Altıncı vecih, farklılığın takdim-tehir şeklinde tezahür ettiği ihtilaflardır. İbn Kuteybe bu bölüm için kıraat farklılıkları arasından *وَجَاءَتْ سَكْرَةٌ* ve *وَجَاءَتْ سَكْرَةٌ الْحَقِّ بِالْمَوْتِ بِالْحَقِّ* (Kâf 50/19) âyetinin *وَجَاءَتْ سَكْرَةٌ* şeklinde de okunmasını<sup>74</sup> misal olarak zikretmiştir.<sup>75</sup>

6. Yedinci vecih ise ziyade ve noksan şeklinde görülen farklılıklardır. İbn Kuteybe bu vecih için kıraat farklılıkları arasından *وَمَا عَمَلَتْهُ أَيْدِيهِمْ* (Yâsîn 36/35) âyetinin *إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْعَنِيُّ الْحَمِيدُ*<sup>76</sup> *وَمَا عَمَلَتْ أَيْدِيهِمْ* (Lukmân 31/26) âyetinin *إِنَّ اللَّهَ* biçiminde<sup>77</sup> de okunmalarını örnek olarak sunmuştur. O, seleften bazı zevatın *إِنَّ هَذَا آخِي لَهُ تِسْعٌ وَتِسْعُونَ نَعَجَةً* (Sâd 38/23) âyetini *إِنَّ هَذَا آخِي* (Tâhâ 20/15) âyetini ise *إِنَّ السَّاعَةَ آتِيَةٌ أَكَادُ أُخْفِيهَا لِتُجْزَىٰ كُلُّ نَفْسٍ بِمَا تَسْعَىٰ*<sup>78</sup> *لَهُ تِسْعٌ وَتِسْعُونَ نَعَجَةً أَنْتَ* âyetini ise *إِنَّ السَّاعَةَ آتِيَةٌ أَكَادُ أُخْفِيهَا مِنْ نَفْسِي فَكَيْفَ أَظْهَرُكُمْ عَلَيْهَا*<sup>79</sup> okuduklarını da zikretmiştir.<sup>80</sup>

İbn Kuteybe, bu harflerin tamamının Allah kelamı olduğunu; onları Rasûlullah'a Rûhu'l-Emîn'in inzâl ettiğini savunmuştur. Zira Hz. Pey-

<sup>72</sup> Söz konusu okuyuş Hz. Ali'ye nispet edilmiştir. bk. İbn Hâleveyh, *Muhtasar fi şevâzzi'l-Kur'ân*, 151; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6: 27.

<sup>73</sup> İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 37.

<sup>74</sup> Kaynaklarda Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634) ile Abdullah b. Mes'ûd'un böyle okuduğu nakledilmiştir. bk. İbn Hâleveyh, *Muhtasar fi şevâzzi'l-Kur'ân*, 145; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 5: 598.

<sup>75</sup> İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 37.

<sup>76</sup> Söz konusu âyeti kıraat-ı aşere imamlarından Hamza, Kisâî, Halef ve Âsım'ın râvîsi Şu'be (ö. 193/809) *وَمَا عَمَلَتْ أَيْدِيهِمْ*; diğerleri ise *وَمَا عَمَلَتْهُ أَيْدِيهِمْ* şeklinde okumuştur. bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2: 353.

<sup>77</sup> Abdülatîf Hatîb, burada hafz edilenin sadece *هو* kelimesi olması gerektiğini söylüyor. Nitekim Mekki b. Ebî Tâlib de bu örneği, söz konusu âyetten sadece *هو* kelimesinin hazfedilmesiyle *إِنَّ اللَّهَ الْعَنِيُّ الْحَمِيدُ* şeklinde kaydetmiştir. bk. Mekki b. Ebî Tâlib, *el-İbâne*, 78; Abdülatîf Hatîb, *Mu'cemü'l-kurâât* (Dimeşk: Dâru Sa'deddîn, 2000), 7: 203-204.

<sup>78</sup> Kaynaklarda Abdullah b. Mes'ûd'un böyle okuduğu nakledilmiştir. bk. İbn Hâleveyh, *Muhtasar fi şevâzzi'l-Kur'ân*, 130.

<sup>79</sup> Bahsi geçen okuyuş Übey b. Ka'b'a nispet edilmiştir. bk. İbn Hâleveyh, *Muhtasar fi şevâzzi'l-Kur'ân*, 90.

<sup>80</sup> İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 38.

gamber'in her yılın Ramazan ayında Kur'ân'ın o ana kadar kendisine inzâl edilen bölümlerini Cebrâil'e arz ettiğini; bu esnada Allah'ın dilediğini ekleyip dilediğini nesh ettiğini ve istediğini de kulları için kolaylaştırdığını belirtmiştir. İbn Kuteybe, Allah Teâlâ'nın her kavmin alışkanlıkları üzere okumalarını emretmesinin, O'nun bu kolaylaştırmasından bir bölümü olduğunu ifade etmiştir.<sup>81</sup>

İbn Kuteybe, mütekaddimûndan sahabe ile tâbiînin Kur'ân'ı kendi lügatleriyle okuduklarını; onu, adetleri ve tabiatları üzere tilâvetine devam ettiklerini; ancak bu durumun daha sonraki nesiller için artık caiz olmadığını belirtmiştir. O, mushaf hattına uyan kıraatlerle Kur'ân okumanın câiz olduğunu, mushaf hattına muhalif kıraat vecihleriyle tilâvetin ise artık câiz olmayacağını ifade etmiştir. İbn Kuteybe, Allah'ın kıraatler konusunda kendilerini selevin güzel ihtiyarı üzerinde birleştirdiğini ve buna uymaları gerektiğini söylemiştir. O, selevin tercihi olan mushafın, arza-i ahîredeki kıraatler olduğunu savunup müslümanların bunu dikka-

234  
OMÜİFD

te almamalarının mümkün olmadığını ifade etmiştir.<sup>82</sup> O, Übey b. Ka'b'ın Mushafında kunut dualarının da bulunması ile Abdullah b. Mes'ûd'un (ö. 32/652-653) Mushafında Fatiha, Felak ve Nâs sûrelerinin olmamasının, söz konusu vecihler kapsamına girmediğini belirtmiştir.<sup>83</sup>

İbn Kuteybe, kıraat farklılıklarından kaynaklanan mana değişimlerinde tezat ihtilafına neden olmayan teğâyür (tenevvü) türü çeşitliliğin mümkün olduğunu söylemiş; zaten tezat ihtilafına dair bir örneğin Kur'ân'da bulunamayacağını vurgulamıştır. O, bahsettiği türden teğâyür farklılığını örneklerle açıklamıştır.<sup>84</sup>

### Yedi Vecih Yorumunu Benimseyen Âlimler

Yedi harfin yorumlanması çerçevesinde kıraatlerdeki ihtilaf çeşitlerini araştırma ve onları yedi olarak sınırlandırma fikrinin ilk olarak İbn Ku-

<sup>81</sup> İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 38-39.

<sup>82</sup> İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 42.

<sup>83</sup> İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 38.

<sup>84</sup> İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 40-42.

teybe tarafından ortaya konduğu söylenmiştir.<sup>85</sup> Kaynaklarda verilen bilgilerden, İbn Kuteybe'nin hemen peşinden yedi harfin yedi vecih olarak yorumlanmasını benimseyen âlimlerden birinin Ebü'l-Fadl er-Râzî (ö. 290/903) olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte onun, yedi harfin yedi vecih olarak yorumlanmasında İbn Kuteybe'yi takip ettiği, ancak söz konusu vecihlerin oluşturulması konusunda ondan kısmen ayrıldığı görülmektedir.<sup>86</sup> Ebü'l-Fadl er-Râzî'nin, İbn Kuteybe'nin vecihlerini altı maddede topladığı;<sup>87</sup> Arap lehçeleri arasında cari olan birtakım fonetik uygulamaları ise yedinci madde olarak vecihlere eklediği anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Hacer (ö. 852/1449), Ebü'l-Fazl er-Râzî'nin ortaya koyduğu vecihleri sıraladıktan sonra onun, İbn Kuteybe'nin vecihlerini alıp bunlar üzerinde birtakım düzenlemeler yaptığını söylemiştir.<sup>88</sup> Râzî'nin bu eklemesinin, aşağıda değinildiği üzere, sonraki âlimlerin önemli bir kısmı tarafından da benimsendiği gözlemlenmektedir.

Yedi vecih görüşünü benimseyen âlimlerden bir diğeri Kâdı İbnü't-Tayyib'tir (ö. 407/1016). Onun belirttiği maddelerin, İbn Kuteybe'nin ortaya koyduğu vecihlere çok benzer olduğu anlaşılmaktadır.<sup>89</sup> Nitekim Kurtubî (ö. 671/1273), İbn Hibbân'ın yedi harfin te'vili kapsamında âlimlerin ortaya koyduğu otuz beş görüş tespit ettiğini, kendisinin bunlardan beş tanesini aktaracağını söylemiş ve bu çerçevede İbn Kuteybe'nin vecihlerini de zikre değer bulmuştur.<sup>90</sup> Ancak Kurtubî bunları, İbn Kuteybe'nin ismini zikretmeden Kâsım b. Sâbit el-Endelüsî es-Sarakustî'nin (ö. 302/914-915) *ed-Delâil* isimli kitabından naklen "âlimlerin bazısının yorumu" olarak aktarmış ve bu görüşün benzerini Kâdı İbnü't-Tayyib'in de

<sup>85</sup> Abdussabûr Şâhin, "Kur'an Tarihinde Yedi Harf Meselesi II", çev. Tayyar Altıkulaç, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi* 12 (1973/2), 72; Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, 193.

<sup>86</sup> Ebü'l-Fadl er-Râzî'nin oluşturduğu vecihler için bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 27; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 15: 57; Kastallânî, *Letâifü'l-işârât*, 1: 77.

<sup>87</sup> Zürcânî, *Menâhilü'l-'irfân*, 1: 137.

<sup>88</sup> İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 15: 57.

<sup>89</sup> Kâdı İbnü't-Tayyib'in vecihleri için bk. Zürcânî, *Menâhilü'l-'irfân*, 1: 136.

<sup>90</sup> bk. Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 1: 72. Söz konusu beş yorum için bk. Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 1: 72-79.

kaydettiğini belirtmiştir.<sup>91</sup> Kâdı İbnü't-Tayyib'in aktardığı vecihlerin - Kurtubî'nin belirttiği gibi- İbn Kuteybe'nin tespit ettikleriyle aynı olduğu, sadece bir-iki örneğin farklı seçildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Kurtubî'nin isim vermeden Sarakustî'nin kitabından yaptığı nakil, İbn Kuteybe'ye ait olmalıdır. Zira -aşağıda da değinileceği üzere- Sarakustî, vecihlerden biri nedeniyle İbn Kuteybe'yi tenkit etmiştir.<sup>92</sup> Verilen bilgilerden hareketle Sarakustî'den naklen kaydedilen yedi vechin, İbn Kuteybe'ye ait olduğu ve bu yorumu Kâdı İbnü't-Tayyib'in de benimsediği anlaşılmaktadır.

Yedi harf meselesi üzerine müstakil bir eser yazan kıraat âlimlerinden Mekkî b. Ebî Tâlib, yedi harfin yorumunda İbn Kuteybe'ye tâbi olmuştur. Zira onun kaydettiği maddelerin, İbn Kuteybe'nin zikrettiği vecihlerle tam bir benzerlik içinde olduğu söylenebilir.<sup>93</sup> Nitekim o, eserine aldığı yedi vechi bir grup âlimin benimsediğini, bu vecihlerin İbn Kuteybe'nin ve başkalarının yorumu olduğunu; kendisinin ise bunları şerh ettiğini ifade etmiştir.<sup>94</sup>

Yedi harfin yedi vecih olduğu fikrine sahip olan âlimlerden bir diğeri de kıraat ilminin önde gelen isimlerinden İbnü'l-Cezerî'dir (ö. 833/1429). O, yedi harf meselesi üzerinde otuz yılı aşkın bir süre düşündüğünü; kıraatlerin -sahih, şâz, zayıf ve münker olanlarını da kapsamak kaydıyla- tamamını ince bir tetkike tabi tuttuğunu söylemiştir. İbnü'l-Cezerî, söz konusu inceleme ve araştırma sonunda kıraat farklılıklarının yedi vecih ile izah edilebileceğini; söz konusu ihtilafların, tespit ettiği yedi vechin dışına çıkmadığını gördüğünü belirtmiştir.<sup>95</sup> İbnü'l-Cezerî'nin kaydettiği vecihlerin de İbn Kuteybe'nin zikrettiklerine büyük oranda benzediği anlaşılmaktadır.<sup>96</sup>

<sup>91</sup> bk. Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 1: 77-78.

<sup>92</sup> İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 15: 57.

<sup>93</sup> Mekkî b. Ebî Tâlib'in vecihleri için bk. Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne*, 74-79.

<sup>94</sup> Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne*, 79.

<sup>95</sup> İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 26.

<sup>96</sup> Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, 134; Yaşar Akaslan, "İbnü'l-Cezerî'nin "Yedi Harf" Meselesi Üzerindeki Fikirleri", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18 (2018/2), 287.

Yedi harfin te'vili konusunda İbn Kuteybe'ye tâbi olan veya ondan istifade eden âlimlerin bir bölümünden yukarıda bahsedildi. Bunların yanı sıra İbn Kuteybe'nin ortaya koyduğu yedi vecih görüşünü benimsemese de eserlerinde onun ismini zikrederek veya "müteahhirûn âlimlerden bazıları" gibi genel bir ifadeyle söz konusu vecihleri eserlerine alıp değerlendiren ulemanın sayısı da çoktur. İbn Kuteybe'nin yedi vecih yorumuyla kendisinden sonraki âlimlere etkisinin ve ilim dünyasına bu açıdan katkısının tespit edilebilmesi bakımından bu âlimlerin bazısının ismi aşağıda verilmiştir.

İbnü'l-Cezerî, İbn Hacer, Süyûtî, Kastallânî (ö. 923/1517) ve Zürcânî gibi âlimler İbn Kuteybe'nin adını anmak suretiyle yedi vechi doğrudan ona nispet etmişlerdir.<sup>97</sup> Bununla birlikte İbn Kuteybe'nin zikrettiği vecihleri benimsemese de onları İbn Kuteybe'ye nispet etmeden genel bir ifadeyle aktaran âlimlerin çoğunlukta olduğu gözlemlenmektedir. Onlar söz konusu vecihleri genellikle "Kıraatteki ihtilaf vecihlerini dikkatlice inceledim, bunların yedi olduğunu gördüm." şeklinde bir ifadeyle aktarmışlardır ki; bu cümle, İbn Kuteybe'nin kendi ifadeleriyle de örtüşmektedir.<sup>98</sup> İbn Abdilberr (ö. 463/1071), İbn Atıyye (ö. 546/1151), İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), Ebû Şâme el-Makdisî (ö. 665/1267), Kurtubî ve Zerkeşî (ö. 794/1392), İbn Kuteybe'nin yedi vechini bu şekilde aktaran âlimlerden bazılarıdır.<sup>99</sup>

### İbn Kuteybe'ye Yedi Vecih Bağlamında Yöneltilen Tenkitler

Kur'ân'ın yedi harf üzere inzâl edilmesini ele alan âlimlerin bir bölümü yedi harfin açıklanması kapsamında kaydedilen yedi vecih te'vilini kabul etmemiş, bu meselede farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Bunların dışında âlimlerin bazıları ise İbn Kuteybe'nin zikrettiği yedi vecih yorumunu benimsemekle birlikte çeşitli nedenlerle onu tenkit etmişlerdir. Aşağıda

<sup>97</sup> İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 27-28; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 15: 56-57; Süyûtî, *el-İtkân*, 105-106; Kastallânî, *Letâifü'l-işârât*, 1: 74-75; Zürcânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1: 135.

<sup>98</sup> Krş. İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkilü'l-Kur'ân*, 36.

<sup>99</sup> İbn Abdilberr, *et-Temhîd*, 8: 295-300; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, 1: 43; İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, 209-211; Ebû Şâme el-Makdisî, *el-Mürşidü'l-vecîz*, 99-100; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 1: 77-78; Zerkeşî, *el-Burhân*, 1: 214-215.

âlimlerden bir kısmının İbn Kuteybe'ye doğrudan veya dolaylı olarak yönelttikleri eleştiriler ele alınacaktır.

### **Kabileler Arasındaki Fonetik Çeşitliliğin Vecihler Arasında Yer Almamasının Tenkit Edilmesi**

Yukarıda geçtiği üzere İbn Kuteybe'nin yedi vecih görüşünü ilk benimseyen âlimlerden birisi Ebü'l-Fadl er-Râzî'dir. Ancak o, İbn Kuteybe'yi aynen takip etmemiş, onun fikrinden hareketle vecihler üzerinde bazı düzenlemeler yapmış, bu kapsamda -İbn Kuteybe'nin maddeler arasında zikretmediği- lehçe temelli fonetik çeşitliliği yedinci vecih olarak kaydetmiştir. Esasen Râzî'nin bu ilavesinin, İbn Kuteybe'ye yöneltilen ilk tenkitlerden biri olduğu söylenebilir. Nitekim daha sonraki zamanlarda yedi vecih görüşünü kabul etmekle birlikte İbn Kuteybe'yi eleştiren ulemanın çoğunun, Râzî'nin söz konusu yedinci vechinin önemine dikkat çektiği gözlemlenmektedir.

238

OMÜİFD

Mekkî b. Ebî Tâlib ise “yedi harf, yedi vecihtir” demiş ve İbn Kuteybe'nin oluşturduğu maddeleri saymıştır.<sup>100</sup> O, kıraatteki idgam, izhar, med, kasr, teşdîd, tahfif ve benzeri meselelerin ilk maddeye dâhil olduğunu,<sup>101</sup> çünkü Arap dilinde kullanılan ve ayrıca sika imamlardan da nakledilen bu tür farklılıkların, resm-i hatta muvafık olmaları hasebiyle, Kur'ân'da uygulanmasının caiz olduğunu belirtmiştir.<sup>102</sup> Aktarılan açıklamalarıyla Mekkî, lehçeler arasındaki fonetik çeşitliliğin kıraatler için sahip olduğu önemi teslim etmekle birlikte bu hususun İbn Kuteybe'nin ve kendisinin zikrettiği vecihler arasında ilk maddenin kapsamına dâhil olduğunu ifade etmiştir. Mekkî'yi böyle bir açıklamaya sevk eden şeyin, fonetik hususları müstakil bir vecih olarak ele alan Ebü'l-Fadl er-Râzî'ye ve onun gibi düşünenlere bir cevap olarak telakki edilmesi mümkündür.

Kıraatler için lehçelerden kaynaklanan fonetik hususların yedi vecih arasında yer alması gerektiğini düşünen âlimlerden İbnü'l-Cezerî; İbn

<sup>100</sup> Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne*, 74-79.

<sup>101</sup> Mekkî'nin belirttiği ilk madde, İbn Kuteybe'nin zikrettiği ilk vechin aynısıdır. krş. İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 36; Mekkî, *el-İbâne*, 74.

<sup>102</sup> Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne*, 78-79.

Kuteybe'nin ve başka âlimlerin, yedi vechi tespit ederken kıraat ilminin usûl bölümünde mütalaa edilen idgam, izhar, ihfâ, imâle, tefhîm, beyne beyne, med, kasr, hemzenin hükümleri, revm, işmam gibi uygulamaları değerlendirmeye dâhil etmediklerini belirtmiştir. Bununla birlikte İbnü'l-Cezerî de -Mekkî b. Ebî Tâlib gibi- esasen bu meselelerin birinci vechin kapsamında değerlendirilebileceğini, böylece zikredilen yedi maddenin, kıraat ihtilaflarının tamamına şamil olacağını savunmuştur.<sup>103</sup> O, söz konusu farklılıkların lafzın edasıyla alakalı olup kelimenin yapısını ve anlamını değiştirmeyeceğini vurgulamıştır.<sup>104</sup> İbnü'l-Cezerî her ne kadar lehçeler arasındaki farklı fonetik uygulamaların yedi vecih içinde yer alması gerektiğini ima etse de bu tür ihtilafları yedi vecih arasında kendisi de zikretmemiştir. Nitekim Zürkânî ortaya koydukları yedi vecihte lehçe farklılıklarından kaynaklanan fonetik unsurlara yer vermediği gerekçesiyle -İbn Kuteybe'yle birlikte- İbnü'l-Cezerî'yi de tenkit etmiştir.<sup>105</sup>

Âlimlerin bir kısmı, yedi harf ruhsatıyla ümmete (özellikle Arap kabilelerine) sağlanan kolaylık ilkesine dikkat çekmişler; bu doğrultuda lehçelerden kaynaklanan fonetik farklılıkların önemine vurgu yapmışlardır. Onlar, esasen yedi harf ruhsatı doğrultusunda kolaylık ilkesine en çok katkı sağlayan bölümün, kabilelere Kur'ân kelimelerini kendi lehçelerine göre telaffuz etme izninin verilmesi olduğunu söylemişlerdir. Bu ulemâ, söz konusu fonetik farklılıkların yedi harf ruhsatı içindeki önemi nedeniyle zikri geçen maddenin vecihler arasında mutlak surette yer alması gerektiğini savunmuşlardır. Onlar, verilen ruhsatın bütün Arap kabilelerine şamil olması ve mevcut kıraat ihtilafları bakımından söz konusu maddenin önemini bildikleri halde bunu yedi vecih arasında zikretmeyen İbn Kuteybe, Kadı Ebûbekir b. Tayyib el-Bakillânî ve İbnü'l-Cezerî'yi eleştirmişlerdir.<sup>106</sup>

<sup>103</sup> İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 28.

<sup>104</sup> İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 30.

<sup>105</sup> Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân*, 1: 137-139.

<sup>106</sup> Meselâ bk. Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân*, 1: 137-139; Sâlih, *Mebâhis*, 115.

Arap lehçeleri arasında cari olan fonetik farklılıkların yedi vecih içinde müstakil bir maddede olarak zikredilmesi gerektiğini savunan âlimler, Ebü'l-Fadl er-Râzî'nin yedi vechini, İbn Kuteybe'nin ve takipçilerinin maddelerine tercih etmişlerdir. Meselâ Zürkânî; Ebü'l-Fadl er-Râzî'nin, İbn Kuteybe'nin yedi vechini dikkatli bir şekilde altı vecihte topladığını, yedincisinde ise fetih, imâle, terkîk ve tefhîm gibi lehçe farklılıklarını zikrettiğini söylemiştir. Zürkânî, bu nedenle bazı âlimler tarafından ileri sürülen 'İbn Kuteybe, Ebü'l-Fadl er-Râzî, Kadı İbnü't-Tayyib ve İbnü'l-Cezerî'nin ortaya koydukları vecihlerin birbirine benzeyip aralarındaki ihtilafın hakiki değil, lafzî olduğu' yönündeki düşünceye katılmadığını belirtmiştir. Zira Zürkânî, bu üç büyük âlimin lehçe farklılıklarını -kıraat ihtilafları arasında bunların sahip olduğu yeri ve önemi- bile bile vecihler arasına almadıklarını, söz konusu ulemanın kendi eserlerinden yaptığı alıntılarla ispat etmeye çalışmıştır. O, Ebü'l-Fadl er-Râzî'nin kıraatlerdeki ihtilaf vecihlerinin tamamını göz önünde bulundurduğunu ve neticede bunların yedi vechin dışına çıkmadığını tespit ettiğini söylemiştir.<sup>107</sup> Zürkânî, bu ifadeleriyle yedi vecih içerisinde fonetik farklılıklara yer vermeyen âlimlerin kıraatleri tasnif ederken kıraat farklılıklarının hepsini göz önünde bulundurmadıklarını; dolayısıyla oluşturdukları maddelerin, kıraatlerin tamamını kuşatmadığını savunmuştur.

Günümüz araştırmacılarından Mehmet Dağ, bir çalışmasında yedi harfin te'vili kapsamında ileriye sürülen görüşlerin eksik ve hatalı yönlerini ele almıştır. Yapılan açıklamalardan hareketle Dağ'ın, diğer âlimlerin konuyla ilgili çeşitli yorumlarının yanı sıra, İbn Kuteybe'nin söz konusu tasnifini de üç yönden hatalı bulduğu anlaşılmaktadır. Buna göre Dağ'ın, bir yandan yedi harf içinde zikredilmesi gereken fonetik hususların bu tasnifte bulunmamasına, bir taraftan ferşî farklılıkların yedi harfin açıklaması babında İbn Kuteybe'nin oluşturduğu yedi vecih içinde yer alma-

<sup>107</sup> Zürkânî, *Menâhîlü'l-'irfân*, 1: 137-139.



sına<sup>108</sup> ve sayılan yedi vechin tamamının vahiy kaynaklı olduğu görüşüne katılmadığı müşahede edilmektedir.<sup>109</sup>

İbn Kuteybe, yedi vechi saydıktan hemen sonra kabilelerin kendi lehçelerinden kaynaklanan telaffuz biçmelerine göre Kur'ân okumalarına izin verilmesinin önemini örneklerle açıklamıştır. O, Allah Teâlâ'nın kulları için lütfettiği bu kolaylaştırma kapsamında Hüzeyl kabilesine mensup bir kimsenin حَتَّى جِينِ (meselâ bk. el-Mü'minûn 23/54) âyetini جِينِ عَنِّي şeklinde okuduğunu, çünkü o kişinin bunu öyle telaffuz edip kullandığını belirtmiştir.<sup>110</sup> Aynı cümleden olarak Esed kabilesinden bir kimsenin وَتَسُوذُ وَجُوهَ، تَعْلَمُ، تَعْلَمُونَ (Âl-i İmrân 3/106) ve أَلَمْ اِغْهَدْ اِلَيْكُمْ (Yâsîn 36/60) şeklinde okuduğunu; kelimeyi Temîmlî'nin hemzeli, Kureyşli'nin ise hemzesiz telaffuz ettiğini bildirmiştir. O, aynı kolaylaştırma sayesinde bir başkasının وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ (meselâ bk. el-Bakara 2/11) ve وَغِيصَ الْمَاءِ (Hûd 11/44) âyetlerini kesreyle birlikte zammenin işmâmıyla; هَذِهِ بِضَاعَتُنَا رُذَّتْ اِلَيْنَا (Yûsuf 12/65) âyetini zammeyle birlikte kesrenin işmâmıyla; مَا لَكَ لَا تَأْمَنَّا (Yûsuf 12/11) âyetini idgamla birlikte zammenin işmâmıyla okuduğunu kaydetmiştir.<sup>111</sup>

İbn Kuteybe, bu kabilelerden her birine çocukluğunda, gençliğinde ve ihtiyarlığında konuşageldiği (bebekliğinden beri konuşmakta olduğu) kendi lûgatini bırakması emredilseydi, bunu yapmanın onlar için çok zor olacağına işaret etmiştir. Onların, alışkanlıklarını bırakıp kendileri için yeni olan lehçeyle okuyabilmelerinin ancak uzun bir çalışma, dili yeni telaffuza alıştırma ve öteden beri sürüp gelen konuşma alışkanlıklarını bırakmalarıyla mümkün olabileceğini vurgulamıştır. O, Allah Teâlâ'nın - Hz. Peygamber'in lisanında onlara farzlarında, ahkâmlarında, namazlarında, oruçlarında, zekâtlarında, haclarında, boşanmalarında, köle azat etmelerinde ve diğer dini işlerinde sahabeden âlimlerin ihtilaf ettiği me-

<sup>108</sup> Dağ, ferşî farklılıkların ruhsat kapsamında olmayıp mutlaka Hz. Peygamber'den duyulması gerektiğini savunmuştur.

<sup>109</sup> Söz konusu değerlendirmeler ve konuyla ilgili detaylı bilgi için bk. Dağ, *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*, 43-73, 90-91.

<sup>110</sup> Bahsedilen okuyuş Abdullah b. Mes'ûd'a nispet edilmiştir. bk. İbn Hâleveyh, *Muhtasar fi şevâzî'l-Kur'ân*, 68.

<sup>111</sup> İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 39.

selelerde herhangi birine tabi olmaları konusunda izin verdiği gibi- rahmetiyle ve lütfuyla lügatler/lehçeler hususunda da bir genişlik kıldığını, kelimelerin (özellikle sarf) hareketlerinde tasarrufta bulunmalarına müsaade ettiğini söylemiştir.<sup>112</sup>

İbn Kuteybe'nin ilk vecih için zikrettiği dört örnekten ikisinin - (بِالْبَحْلِ - مَيْسِرَة) Arap kabilelerinin farklı kullanımlarıyla irtibatlı olduğu anlaşılmaktadır.<sup>113</sup> Bu nedenle olsa gerek, bazı âlimler İbn Kuteybe her ne kadar kabileler arasındaki fonetik farklılıkları müstakil bir vecih olarak zikretmese de bunların ilk madde kapsamında değerlendirilebileceğini söylemişlerdir.

İbn Kuteybe'ye yöneltilen eleştirilerde zikredilen izhar, idgam, med, kasr, fetih, imâle, beyne beyne, hemze ile ilgili durumlar, iskân, revm, işmâm gibi konular ile İbn Kuteybe'nin ilk maddesinde zikredilen iki örneğin ve benzerlerinin tamamının Arap lehçelerinin kullanım farklılıklarıyla sıkı bir ilişki içinde olduğu anlaşılmaktadır. Sahih ve şâz rivayetleriyle bütün kıraatlerin yedi vecih çerçevesinde kabaca tasnifinin yapıldığı taksimatta, sayılan hususların tamamının -hatta mahiyet itibariyle farklı başka maddelerle birlikte- tek bir vecih içerisinde zikredilmesi mazur görülebilir. Nitekim Mekki b. Ebî Tâlib ve İbnü'l-Cezerî de bunların ilk vecih kapsamında mütalaa edilebileceğini söylemişlerdir.<sup>114</sup> Esasen keli-

<sup>112</sup> İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 39-40.

<sup>113</sup> Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 7: 21-22; Ebû Ali el-Hasen b. Abdilgaffâr el-Fârisî, *el-Hucce li'l-kurrâi's-seb'a*, thk. Bedreddîn Kahvecî, Beşîr Cuvicâtî (Beyrut: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1991), 2: 414-415, 3: 160; Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Ebû Muhammed b. 'Âşûr (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 2002), 2: 286; Ebû Muhammed b. Hammûs b. Muhammed Mekki b. Ebî Tâlib el-Kaysî, *el-Keşf 'an vücûhi'l-kirââti's-seb' ve 'ilelihâ ve hiccihâ*, thk. Muhyiddîn Ramadân (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997), 1: 389; Ebü'l-Bekâ Muhibbüddin Abdullah b. Hüseyin b. Abdullah el-Ukberî, *İ'râbü'l-kirââti's-şevâz*, thk. Muhammed es-Seyyid 'Azzûz (Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1996), 1: 285; Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî, *Tefsîru'l-bahri'l-muhît*, thk. Âdil Ahmed Abdü'l-Mevcûd, Ali Muhammed Muavvid (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993), 2: 355, 3: 257; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf es-Semîn el-Halebî, *ed-Dürü'l-mesûn fi 'ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*, thk. Ahmed Muhammed el-Harrât (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1986), 2: 647.

<sup>114</sup> Mekki, *el-İbâne*, 74; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 28.

melerin hareketlerinin farklılaşması ile kelimenin telaffuzuyla ilgili olan fonetik çeşitlilik lehçelere dayandırılrsa da mahiyet itibariyle bunların birbirinden farklı olduğu savunulabilir. İbn Kuteybe'yi bu konuda eleştiren âlimlerin de meselenin bu yönünü öne çıkardığı anlaşılmaktadır. Ancak İbn Kuteybe'nin bütün rivayetleri yedi vecihte ifade etme “zorunluluğu”nun, onu bu tercihe zorladığı anlaşılmaktadır. Zira onun, yedi vechin hemen peşinden lehçe farklılıklarının yedi harf ruhsatı kapsamında yer alması gerektiği yönündeki açıklamaları, bu yargıyı güçlendirmektedir.

### Yedi Vecihten Daha Fazla Sayıda Okunan Bir Harfin Bulunmadığı Yönündeki Sözlerinin Tenkit Edilmesi

Bazı âlimler İbnü'l-Enbârî'nin (ö. 328/940), “Bildiyim kadarıyla, Allah'ın kitabında yedi vecih üzere okunan bir harf yoktur.”<sup>115</sup> sözünden dolayı İbn Kuteybe'yi tenkit ettiğini, buna gerekçe olarak da *إِنَّ الْبَقَرَ تَشَابَهَ عَلَيْنَا* (el-Bakara 2/70) *عَبَدَ الطَّاعُوتَ* (el-Mâide 5/60) *بَعْدَ أَبِي بَيْسٍ* (el-Arâf 7/165) *فَلَا تَقُلْ لَهُمَا أَفٌ* (el-İsrâ 17/23) ve benzeri âyetleri örnek gösterdiğini bildirmiştir.<sup>116</sup> Ebû Hayyân zikredilen âyetlerle ilgili olarak *تَشَابَهَ*'de on iki,<sup>117</sup> *عَبَدَ الطَّاعُوتَ*'de yirmi iki,<sup>118</sup> *بَعْدَ أَبِي بَيْسٍ*'de yirmi iki<sup>119</sup> ve *أَفٌ*'de ise kırk farklı vecih nakledildiğini bildirmiş ve bunların tevcihini yapmıştır.<sup>120</sup>

Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib Muhammed el-Bakillânî (ö. 403/1013) de -İbn Kuteybe gibi- Allah'ın kitabında yedi vecih üzere okunan bir harfin, kelimenin ya da âyetin olmadığını ifade etmiştir.<sup>121</sup> İbn Hacer ise Kur'ân'ın yedi harf üzere nâzil olmasının, yedi vecih üzere nüzûlü manasına geldiğini belirtmiştir. Ancak İbn Hacer bunun, Kur'ân'daki her kelimenin veya cümlenin yedi vecih üzere okunduğu

<sup>115</sup> İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 34.

<sup>116</sup> Ebû Şâme el-Makdisî, *el-Mürşidü'l-vecîz*, 91; Zerkeşî, *el-Burhân*, 1: 218; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 15: 55.

<sup>117</sup> Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 1: 419.

<sup>118</sup> Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 3: 529-531.

<sup>119</sup> Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 4: 410-411.

<sup>120</sup> Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 6: 21-22.

<sup>121</sup> Bakillânî, *el-İntisâr*, 1: 384

anlamına gelmeyeceğini; zira yedi harf kapsamında bir kelimenin en çok yedi vecih üzere okunabileceğini söylemiştir. O, bazı kelimelerin kıraatinin yedi vechi aşmasının bu genel ilkeyi bozmayacağını; ayrıca kelimenin eda keyfiyetinde görülen fazlalıkların da bu genel duruma hanel getirmeyeceğini savunmuştur.<sup>122</sup> Nitekim başka âlimler de Kur'ân'da yedi harf üzere okunabilen kelimelerin, sınırlı sayıda olduğunun altını çizmişlerdir.<sup>123</sup>

İbn Kuteybe'nin kaydettiği "Bildiğim kadarıyla, Allah'ın kitabında yedi vecih üzere okunan bir harf yoktur." sözünün de İbn Hacer'in yaptığı açıklamalar muvacehesinde değerlendirilmesi mümkün görünmektedir. Zira İbn Kuteybe -her ne kadar günümüze ulaşmasa da- kıraat sahasında müstakil kitap yazmış, Kur'ân ilimleri alanında telif ettiği eserlerinde kıraatlerden istifade etmiş ve yedi harf meselesi üzerine etraflıca düşünüp bu konuda kendisinden sonraki ulemayı etkileyebilecek nitelikte yorum ortaya koymuş bir âlimdir. Bu nedenle onun, Kur'ân'daki bazı kelimelerin yedi vecihten daha fazla şekilde okunduğunu gerçekten bilmediğini veya bu durumu göz ardı ettiğini düşünmek yanıltıcı olabilir. Dolayısıyla İbn Kuteybe'nin de -çok az oldukları için genel kuralı etkilemeyecekleri düşüncesiyle- yedi vecihten daha fazla biçimde okunan örnekleri zikretmeye gerek görmediği söylenebilir. Zira onun, kıraat rivayetlerinin geneline göz önünde bulundurup bunları yedi vecih şeklinde tasnif etmeye çalıştığı, hatta bu nedenle fonetik hususları bile yedi vecih içerisine müstakil bir madde olarak dâhil etmediği/edemediği anlaşılmaktadır. Bu nedenle bahsi geçen tenkitten İbn Kuteybe'yi eleştiren âlimlerin haklılık payı olmakla birlikte, bu konunun izah edilen şekilde değerlendirilmesi de mümkün görünmemektedir.<sup>124</sup>

<sup>122</sup> İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 15: 45.

<sup>123</sup> İbn Abdilberr, *et-Temhîd*, 8: 274; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 24.

<sup>124</sup> Kıraat-i aşere ile sınırlı olmak kaydıyla, iki vecihten daha fazla şekilde okunan kelimelerin sınırlı sayıda olduğu yönünde bir değerlendirme için bk. Alican Dağdeviren, "Kıraatlerin Kur'âniyeti ve Sayısına Yönelik Bir Değerlendirme", *Ekev Akademi Dergisi* 68 (2016/Güz), 44-50.

## Vecihlerde Örnek Olarak Zikredilen طلع - طلع Okunuşları Nedeniyle Tenkit Edilmesi

İbn Kuteybe'nin yedi vecih nedeniyle tenkit edilmesine neden olan bir başka husus, onun beşinci madde için seçtiği örnektir. İbnü'l-Cezerî, İbn Kuteybe'nin tespit ettiği yedi vechin güzel olduğunu, ancak kelimenin manasının ve resminin değiştiği farklılıklar (beşinci madde) için وَطَّلَحْ (el-Vâkıa 56/29) âyetinin وَطَّلَحْ şeklinde de okunmasının misal olarak sunulmasını doğru bulmadığını söylemiştir. O, zikredilen örneğin kıraat ihtilaflarına taalluk etmediğini savunmuştur. İbnü'l-Cezerî, İbn Kuteybe'nin söz konusu madde için عَلَى الْغَيْبِ بِضَيْنٍ (et-Tekvîr 81/24) âyetinin بِضَيْنٍ أَشَدَّ مِنْكُمْ قُوَّةً; بِضَيْنٍ (et-Tevbe 9/69) ise أَشَدَّ مِنْهُمْ şeklinde de okunmalarını örnek olarak verseydi bunun doğru olacağını ileri sürmüştür.<sup>125</sup>

İbnü'l-Cezerî her ne kadar söz konusu tenkidinin gerekçesi olarak seçilen örneğin kıraat ihtilaflarına taalluk etmediğini söylese de bununla tam olarak neyi kastettiği meselesi açık değildir. Zira belirtilen وَطَّلَحْ şeklinde okunması, Hz. Ali'ye ve Abdullah b. Mus'ûd'a nispet edilmektedir.<sup>126</sup>

Kaynakların çoğunluğu طَّلَحْ kelimesinin “muz”, طَّلَحْ'ın ise “hurma” anlamına geldiğini belirtmektedir. Bununla birlikte bazı kaynaklar طَّلَحْ kelimesinin a) muz;<sup>127</sup> b) Yemen ve Hicaz'da çok bulunup طَّلَحْ şeklinde isimlendirilen bir ağaç<sup>128</sup> yahut dikenleri büyük olan iri bir ağaç;<sup>129</sup> c) طَّلَحْ, yani hurma olmak üzere üç farklı anlamda kullanılabileceğini kaydetmiştir.<sup>130</sup> Aktarılan bilgiler ışığında ilk iki manaya göre söz konusu kelimeler farklı şeylere delalet etmekle birlikte üçüncü durumda eş anlamlı olmak-

<sup>125</sup> İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 28.

<sup>126</sup> Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 22: 309-310; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 5: 454; İbn Hâleveyh, *Muhtasar fî şevâzî'l-Kur'ân*, 151; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6: 27; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 8: 206.

<sup>127</sup> Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 5: 454; Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed İbnü'l-Cevzî el-Bağdâdî, *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr* (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1987), 8: 140; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 8: 206.

<sup>128</sup> Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 5: 454

<sup>129</sup> Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 22: 310; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 8: 140.

<sup>130</sup> Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 5: 454.

tadırlar. Bununla birlikte kaynaklarda طَّلَح kelimesinin anlamıyla alakalı birkaç farklı ihtimal nakledilse de genel kanaat onun “muz” manasına geldiği yönündedir. Nitekim Taberî; sahabe ve tâbîinden te’vil ehlinin طَّلَح kelimesinin “muz” manasına geldiğini söylediklerini rivayetlerle ortaya koymuştur. طَّلَح’ın hurma anlamına geldiği konusunda ise ittifak bulunduğu söylenebilir. Ayrıca âyetin طَّلَعَ وَطَّلَعَ şeklinde de okunuşu Hz. Ali’ye ve İbn Mus’ûd’a nispet edilmektedir. Durum böyle olmakla birlikte İbnü’l-Cezerî’nin söz konusu örneğin seçilmesini niçin eleştirdiği net değildir. Kaldı ki araştırmamız esnasında İbn Kuteybe’yi bu nedenle tenkit eden başka bir âlime/esere de rastlanılamamıştır.

### Yazının Sûreti Üzerinden Açıklama Yapılmasının Tenkit Edilmesi

Tespit ettiği vecihlerle alakalı olarak İbn Kuteybe’ye yöneltilen başka bir tenkit de Kâsım b. Sâbit el-Endelüsî es-Sarakustî’den gelmiştir. İbn Hacer, kelimenin manası aynı kalmakla birlikte resminin/yazım şeklinin değiştiği (كَالْعَيْنِ yerine كَالصُّوفِ gibi kelimenin mürâdifinin okunduğu) kıraatlerle ilgili olarak Kâsım b. Sâbit’in *ed-Delâil* isimli kitabında zikrettiği itirazı nakletmiştir. Buna göre Kâsım b. Sâbit, kıraatler konusunda ruhsat verildiğinde Arapların çoğunun yazıyı ve dolayısıyla yazının şeklini bilmediklerine, onların harfleri ancak mahreçleriyle kavradıklarına dikkat çekmiş; نُشِرُهَا نُشِرُهَا örneklerinde olduğu gibi kelimelerin yazım şekli aynı olmakla birlikte mahreçleri farklı olan vecihte ise temel sebebin söz konusu kelimelerin anlam bakımından birbirine yakınlıkları olduğunu söylemiştir. Her ne kadar Kâsım b. Sâbit bahsedilen yönden İbn Kuteybe’yi eleştirse de İbn Hacer, Kâsım b. Sâbit’in işaret ettiği söz konusu durumun, İbn Kuteybe’nin görüşünü zayıflatmayacağını savunmuştur.<sup>131</sup> Kaldı ki araştırma esnasında İbn Kuteybe’yi bu bakımdan eleştiren başka bir âlim tespit edilememiştir.

Aktarılan son tenkitten dikkat çeken diğer bir husus, İbn Kuteybe’den çeyrek asır kadar sonra vefat eden Kâsım b. Sâbit’in -eleştirmek amacıyla olsa bile- onun yedi harf konusundaki görüşlerinden bahsetmesidir.

<sup>131</sup> İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 15: 57.

Ebü'l-Fazl er-Râzî'nin, İbn Kuteybe'nin vecihlerini alıp bunlar üzerinde birtakım düzenlemeler yaptığı<sup>132</sup> da göz önünde bulundurulduğunda bu durum, İbn Kuteybe'nin -diğer fikirlerinin yanı sıra- yedi harf konusunda ortaya koyduğu 'yedi harf, yedi vecihtir' görüşünün ilim dünyasındaki yayılma hızını göstermesi bakımından önemlidir.<sup>133</sup> Mesele, belirtilen yönden değerlendirildiğinde söz konusu eleştirinin, İbn Kuteybe'nin yedi vechinin âlimler nezdindeki değerine ve etkisine işaret etmesi bakımından da kayda değer olduğu söylenebilir.

### Yedi'nin Rakamsal Değer Olarak Kabul Edilmesinin Tenkit Edilmesi

İbn Kuteybe'nin, yedi harf ile ilgili hadislerde geçen yedi'yi gerçek rakamsal değer olarak kabul etmesi, eserlerinde konuyla ilgili bilgiler veren müelliflerin bir kısmı tarafından tenkit edilmiştir. Bu çerçevede bazı araştırmacılar, yedi harfin yorumu bağlamında ortaya konan görüşler arasında en makul olanın yedi vecih görüşü olduğunu savunmakla birlikte yedi'nin gerçek anlamda algılanıp vecihlerin yedi maddede ifade edilme-ye çalışılmasını eleştirmiştir.<sup>134</sup> Bunlar, yedi'nin gerçek anlamda kullanıldığını kabul eden bilginlerin söz konusu yedi'nin ne olduğunun tespitinde görüş birliğine varamadıklarını, yedi maddenin oluşturulması çerçevesinde her bir âlimin değişik hususları saydıklarını belirtmişlerdir. Yedi'nin rakamsal değer olarak yorumlanmasını tenkit edenler, söz konusu

<sup>132</sup> İbn Hacer, *Fethu'l-bâri*, 15: 57.

<sup>133</sup> Kâsım b. Sâbit Endülüs'te yaşamış bir âlimdir. Onun, babası Sâbit b. Hazm (ö. 313/925) ile birlikte doğuya doğru ilim yolculuğuna çıktıkları, dönüşte aralarında Halil b. Ahmed'in (ö. 175/791) *Kitâbü'l-ayn* isimli eserinin de bulunduğu pek çok telifatı Endülüs'e taşıdıkları kaydedilmektedir. Kâsım b. Sâbit'in garîbü'l-hadis alanında *ed-Delâ'il*'i telif ettiği, vefatının üzerine bunu babasının tamamladığı bildirilmektedir. *ed-Delâ'il*'in bu alanda daha önce telif edilen Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm ve İbn Kuteybe'nin *Garîbü'l-hadis*'lerinde zikredilmeyen bilgileri ihtiva eden önemli bir eser olduğu vurgulanmıştır. bk. İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 1: 297; Ebü'l-Fadl Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekir es-Süyûtî, *Buğyetü'l-ov'ât fi tabakâti'l-lügaviyyîn ve'n-nühât*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1979), 2: 252; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 14: 562-563; Fuad Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabi* (GAS): 'İlmü'l-lüga ilâ havâli sene 430 h., Arapça'ya tercüme eden: Arafe Mustafa (Riyad: Câmî'atü'l-İmâm Muhammed b. Su'üd el-İslâmiyye, 1988), 8/2. kısım, 484-485.

<sup>134</sup> Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, 136-137.

ulemanın yedi maddeyi aşmamak için bazen bir âlimin iki-üç madde içinde saydığı şeylerin, diğeri tarafından tek maddede ifade edildiğini; bazen de yedi harfin kapsamına dâhil olduğu halde birtakım hususların belirlenen yedi vechin dışında bırakıldığını söylemişlerdir.<sup>135</sup>

Günümüz araştırmacılarından Mehmet Dağ, yedi harfin, “leḥçe” olduğu görüşünün, ferṣî farklılıkları kapsamaması; “müterâdîf” yorumunun ise ferṣî ihtilafların yanı sıra fonetik çeşitliliği de içinde barındırması nedeniyle bazı âlimlerin kıraat birikimini yedi sayısında sabitleyecek şekilde yedi vecih te’vilini ihdas ettiği fikrini savunmuştur. Dağ, bu görüşün kıraat farklılıklarını kategorik ayrıma tabi tutmanın ötesine geçemediğini ve yapılan yedi vecih tasniflerinin de sübjektif olduğunu belirtmiştir. O, yedi vecih yorumunun, kıraatleri yedi harf ruhsatının verilmiş amacına göre anlamlandırmaktan uzak olduğu tezini ileriye sürmüştür. Dağ, yedi vecih anlayışının bünyesinde barındırdığı birtakım mahzurlar sebebiyle bazı âlimlerin, bu te’vilin bir ileri aşaması olarak “yedi”yi “kesretten kinaye” kabul ettiklerini ve yorumlarını bu çerçevede oluşturduklarını savunmuştur.<sup>136</sup>

Esasen araştırmacıların, yedi vecih yorumunda yedi’nin gerçek rakamsal değer olarak kabulünün, kıraatleri yedi maddede tasnif etmeye çalışan âlimleri zora soktuğu yönündeki değerlendirmesinin isabetli olduğu gözlemlenmektedir. Zira Ebû Amr ed-Dânî konuyla ilgili hadislerde geçen yedi’nin, “lügatlerden vecihler” olmasının mümkün olduğunu, bu nedenle Kur’ân’ın bu vecihlere göre nâzil olduğunu ve yedi harfin “pek çok vecihte” bulunduğunu söylemiştir.<sup>137</sup>

Dânî’nin açıklamaları değerlendirildiğinde onun, “harf”in vecih olarak yorumlanmasında İbn Kuteybe’yi takip etmekle birlikte “yedi”nin, kesretten kinaye/genişlik anlamına geldiğini kabul ederek onun düşünce-

<sup>135</sup> Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, 129-130; Dağ, *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*, 76-77.

<sup>136</sup> Dağ, *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*, 78-80.

<sup>137</sup> Dâni, *el-Ahrufü’s-seb’a*, 32-33; Ebû Amr Osman b. Saîd b. Osman ed-Dânî el-Ümevî, *Câmi’u’l-beyân fi’l-kirâti’s-seb’i’l-meşhûra*, thk. Muhammed Sadûk el-Cezâirî (Beirut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2005), 25.



sinden kısmen ayrıldığı anlaşılmaktadır.<sup>138</sup> Bu durumda Ebû Amr ed-Dânî'nin, İbn Kuteybe'nin yedi vecih görüşünden hareketle böyle bir yoruma ulaştığı söylenebilir. Esasen yedi'yi rakamsal değer olarak kabul eden İbn Kuteybe ile onu kesretten kinaye manasında değerlendiren Dâni'nin görüşleri arasında önemli bir farklılık bulunmaktadır. Burada yedi kelimesine yüklenen anlamın vecihlerin tespitinde önemli bir rol oynadığı gözlemlenmektedir. Zira İbn Kuteybe vecihleri yedi maddede ifade etmeye çalışırken Dâni böyle bir sınırlamaya girmeksizin vecihleri ortaya koymuştur. Meselâ Dâni, bu sayede -vecihler arasında fonetik farklılıklara yer vermediği gerekçesiyle tenkit edilen İbn Kuteybe'den farklı olarak- lehçeler arasındaki fonetik farklılıkları müstakil bir vecih olarak zikretme imkânı bulabilmiştir. Muhtemelen İbn Kuteybe de fonetik unsurların yedi harf açısından ehemmiyetini görmüş ve yedi vechin hemen peşinden Arap kabilelerine kendi lehçelerine has telaffuz şekilleriyle Kur'ân okumalarına izin verilmesinin önemini anlatmıştır. Ancak o, yedi maddeyi aşmamak için bunu, vecihler arasında müstakil bir madde olarak zikredememiştir. Dâni için anlatılan durumun bir benzeri, günümüz araştırmacılarından Abdurrahman Çetin için de geçerlidir. Zira Çetin yedi harfin, yedi sayısına bağlı kalmaksızın birtakım vecihler olduğunu söylemiştir. O, bu kapsamda on üç madde ortaya koymakla birlikte bunlara başkalarının da ilave edilebileceğini yahut saydığı bazı maddelelerin birleştirilerek sayının daha aza indirilebileceğini belirtmiştir.<sup>139</sup>

## Sonuç

İbn Kuteybe, Kur'ân'da tenakuz bulunduğu yönelik iddiaları cevaplamak ve bu sayede Kur'ân'ın ilahi kelimeler olduğunu ortaya koymak için *Te'vîlü müşkili'l-Kur'an* isimli eserini telif etmiştir. O, Kur'ân'ın nâzil olduğu Arap dilinin, mecaz konusunda ve başka hususlarda diğer dillere

<sup>138</sup> Dâni ortaya koyduğu vecihlerin sayısı hakkında bir açıklama yapmamakla birlikte onun zikrettiği vecihlerin sayısının on dokuz olduğu anlaşılmaktadır. bk. Dâni, *el-Ahrufü's-seb'a*, 33-44; Dâni, *Câmi'u'l-beyân*, 25-29.

<sup>139</sup> Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, 137-148.

olan üstünlüğünden bahsetmiş, Kur'ân'ın bir başka dile tercümesinin bu nedenle mümkün olmadığını savunmuştur.

İbn Kuteybe, mülhidlerin; Kur'ân'da herhangi bir ihtilaf bulunmadığını bildiren âyetlerden hareketle onun bünyesinde birtakım çelişkileri barındırdığını ispata yöneldiklerini; bunun için öne sürdükleri delillerden birinin de kıraatler olduğunu haber vermiştir. O, mülhidlerin; kelimelerin veya âyetlerin lafzındaki çeşitli kıraatlerin ve kıraat farklılıklarından kaynaklanan anlam değişiminin, Kur'ân'da tenakuzun varlığına delalet ettiğini iddia ettiklerini aktarmıştır.

İbn Kuteybe, mülhidlerin tenakuz olarak telakki ettikleri kıraatlerin kaynağının, yedi harf ile ilgili hadisler olduğunu söylemiş, bu doğrultuda Hz. Ömer ile Hişâm b. Hakîm arasında cereyan eden olayı özetle aktarmıştır. O, yedi harf ile ilgili yapılan birtakım yorumların isabetli olmadığını belirttikten sonra kendisinin kıraatleri dikkatli bir şekilde incelediğini, neticede yedi harfin, yedi vecih olduğu kanaatine ulaştığını belirtmiştir. İbn Kuteybe söz konusu yedi vechi maddeler halinde, örneklerle anlatmış; ele aldığı vecihlerin tamamının vahiy olduğunu savunmuştur. İbn Kuteybe, kıraat farklılıklarından doğan mana değişimlerinin tezat ihtilafı oluşturmadığını, kıraatler arasında ve Kur'ân'da böyle bir çelişkinin bulunmadığını misallerle açıklamıştır.

İbn Kuteybe'nin "yedi harf yedi vecihtir" yorumunun, ilim dünyasında hızla yayıldığı ve etkisini günümüze dek sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Yedi vecih görüşünü aynen benimseyen âlimler olduğu gibi, tenkit edenler de bulunmaktadır. İbn Kuteybe'nin belirlediği vecihler farklı açılardan eleştirilse de tenkitlerin odağında kabileler arasındaki fonetik farklılıkların maddeler arasında müstakil bir madde olarak yer almaması bulunmaktadır. Nitekim İbn Kuteybe'den hemen sonra gelen Ebü'l-Fadl er-Râzî'nin yedi vecih görüşünü benimsemekle birlikte İbn Kuteybe'nin belirttiği maddeleri bir bakıma tadil ederek fonetik çeşitliliği yedi vecihe dâhil ettiği ve onun bu düzenlemesinin daha sonra bazı âlimlerce de takdir edildiği müşahede edilmektedir. Esasen İbn Kuteybe de yedi harfin Arap kabilelerinin fonetik farklılıkları için önemli bir kolaylık sağladığı-

nın altını çizmiş, ancak bunu yedi madde içinde özel bir vecih şeklinde zikretmemiştir. Onun, fonetik hususların önemini anlattığı halde bunlara vecihler arasında yer vermemesine, vecihleri yedi madde içinde ifade etme gayretinin neden olduğu anlaşılmaktadır. Fonetik farklıları yedi vecih arasına dâhil etmediği için İbn Kuteybe'yi tenkit eden İbnü'l-Cezerî'nin de yedi vecih arasında bunlara yer ver(e)memesi, bu kanaatin doğru olma ihtimalini güçlendirmektedir.

Yedi harf yedi vecihtir, görüşünü ortaya koyan ilk âlimin İbn Kuteybe olduğu ifade edilmiştir. Bu çerçevede İbn Kuteybe'den sonra gelip de yedi vecih fikrini benimseyenler ya Mekki b. Ebî Tâlib gibi onun görüşlerini aynen kabul etmişler ya da Ebü'l-Fadl er-Râzî gibi ondaki eksikliği gidermek suretiyle bu görüşün olgunlaşmasına katkı sağlamışlardır. Ebû Amr ed-Dânî gibi âlimlerin bir kısmı ise İbn Kuteybe'nin yedi vecih görüşünü benimsemekle birlikte yedi ifadesinin genişlik olarak kabul edilmesinin daha uygun olacağını düşünmüşler ve bu doğrultuda vecihlerin sayısını arttırmışlardır. İbn Abdilber misali, ulemanın bazısı ise yedi harfin yorumu çerçevesinde ortaya konan bazı görüşlerin yanında İbn Kuteybe'nin vecihlerini de değerlendirmekle birlikte onun eksik yönlerine işaret ederek başka bir yoruma yönelmişlerdir.

Bir âlimin görüşlerinin, başkalarının aynen benimsenip takip edilmesi, ilim dünyasına yapılan katkının en somut göstergesi olarak kabul edilmektedir. Bunun yanı sıra ortaya konan bir düşünceden hareketle başka fikirler üretmek de ilim adamlarına etki/katkı olarak görülebilir. Hatta bir âlimin ürettiği düşüncenin -ilim adamlarınca kabul edilmemekle birlikte- tartışılmaya değer bulunması bile, ilim âlemine sunulan bir katkı olarak değerlendirilebilir. Çünkü nitelikli ilmi tartışmaların, yeni düşüncelere kapı araladığı sık sık tecrübe edilen bir hakikattir. Meseleye bu açıdan bakıldığında İbn Kuteybe'nin belirtilen hususların her birinde yedi harfin anlaşılmasına önemli bir katkı sağladığı gözlemlenmektedir. Zira İbn Kuteybe'den sonra yedi harf ile alakalı çalışma yapan hemen hiçbir âlimin -"yedi harf, yedi vecihtir" görüşünü ister benimsesin ister

tenkit etsin- onun konuyla alakalı açıklamalarına değinmekten müstağni kal(a)madığı gözlemlenmektedir.

### Kaynakça

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî. *Müsnedü'l-inâm Ahmed b. Hanbel*. Riyad: Mektebetü Dâri's-Selâm, 2013.

Akaslan, Yaşar. "İbnü'l-Cezerî'nin "Yedi Harf" Meselesi Üzerindeki Fikirleri". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18 (2018/2), 265-303.

Alemdar, Yusuf. "Kıraatlerin Ortaya Çıkışı Meselesine Yeni(den) Bir Bakış". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (2004/2), 143-170.

Altundağ, Mustafa. *Hata İddiaları Çerçevesinde Kur'ân'ın Dil Ve Yazım Özelliği: Mushafta Lahn Meselesi*. Bakü: Nurlar Neşriyat, 2004.

Aşıkkutlu, Emin. "Kırâat İlminin Temellendirilmesinde Ahruf-i Seb'a Hadisi (Tahrîc, Tahlil ve Değerlendirme)". *Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları-IV*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2002.

Bakillânî, Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib Muhammed el-Basrî. *el-İntisâr li'l-Kur'ân*. Thk. Muhammed el-İsâm el-Kudât. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2001.

Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmi'u's-sahîh*. Thk. Muhibbüddîn el-Hatîb ve diğerleri. Kâhire: el-Matbaatüs's-Selefiyye ve Mektebetühâ, 1979.

Buladı, Kerim. "Klasik Tefsir Mukaddimelerinde Yedi Harf Meselesi ve Yorumları". *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2016/2), 113-139.

Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd. *es-Sihâh tâcü'l-luga ve sihâhu'l-'Arabiyye*. Thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr. Beyrut: Dâru'l-İlm, 1990.

Coşkun, Muhammed. "Allah'a "Bir Harf Üzere" İbadet Etmek Ne Demektir?". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (2012/2), 223-250.

Çetin, Abdurrahman. *Kur'an-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.

- Çollak, Fatih. "Kur'ân'ın Nazil Olduğu Yedi Harf Ruhsatı ve Kıraat İhtilaflarının Karakteristiği". *Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları-III*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2002.
- Dağ, Mehmet. *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*. İstanbul: İsam Yayınları, 2011.
- Dağdeviren, Alican. "Kıraatlerin Kur'âniyeti ve Sayısına Yönelik Bir Değerlendirme". *Ekev Akademi Dergisi* 68 (2016/Güz), 35-52.
- Dahhâk, Ebû'l-Kâsım b. Müzâhim el-Hilâlî el-Horasânî el-Belhî. *Tefsîru'd-Dahhâk*. Cem', dirase ve Thk. Muhammed Şükrî Ahmed ez-Zâviye. Kahire: Dâru's-Selâm, 1999.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Saîd b. Osman el-Ümevî. *Câmi'u'l-beyân fi'l-kurâti's-seb'i'l-meşhûra*. Thk. Muhammed Sadûk el-Cezâirî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Saîd b. Osman el-Ümevî. *el-Ahrufü's-seb'a li'l-Kur'ân*. Thk. Abdülmüheymîn Tahhân. Cidde: Dâru'l-Menâra, 1997.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'âs b. İshâk el-Ezdî es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. Nşr. İzzet 'Ubeyd ed-De'âs ve 'Âdil es-Seyyid. Beyrut: Dâru İbn Hazb, 1997.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî. *Tefsîru'l-bahri'l-muhît*. Thk. Âdil Ahmed Abdü'l-Mevcûd, Ali Muhammed Muavvid. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993.
- Ebû Şâme el-Makdisî, Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâîl b. İbrâhîm. *el-Mürşidü'l-vecîz ilâ 'ulûmin tete'allku bi'l-Kitâbi'l-'Azîz*. Nşr. İbrâhîm Şemsüddîn, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- Ebû Şâme, Şihâbüddîn Abdurrahman Makdisî. *el-Mürşidü'l-vecîz*. Thk. Tayyar Altıkulaç. İstanbul: TDV Yayınları, 1986.
- Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm. *Garibü'l-hadîs*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'Arabi, 1976.
- Ebû Ubeyde, Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî. *Mecâzü'l-Kur'ân*. Thk. Fuat Sezgin. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1954.

- Fârisî, Ebû Ali el-Hasen b. Abdilgaffâr. *el-Hucce li'l-kurrâi's-seb'a*. Thk. Bedreddîn Kahvecî, Beşîr Cuvîcâtî. Beyrut: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1991.
- Ferrâ, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ziyâd. *Me'âni'l-Kur'ân*. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1983.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sâbit *Târîhu Bağdâd ev medîneti's-selâm*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, t.y.
- Hatîb, Abdüllatîf. *Mu'cemü'l-kırâât*. Dimeşk: Dâru Sa'deddîn, 2000.
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî el-Endelüsî. *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*. Thk. Muhammed el-Fellâh. Tıtvân: Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şüûni'l-İslâmiyye, 1980.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Ğâlib el-Endelüsî. *el-Muharraru'l-vecîz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*. Thk. Abdü's-Selâm Abdü's-Şâfi Muhammed. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.
- İbn Cinnî, Ebû'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî. *el-Muhteseb: fi tebyîni vücûhi şevâzî'l-Kırâât ve'l-îzâhi anhâ*. Thk. Ali en-Necdî Nâsîf, Abdülhalîm en-Neccâr, Abdülfettâh İsmâ'il Şîblî. Kahire: Meclisü'l-A'la li's-Şüûni'l-İslâmiyye, 1994.
- İbn Ebî Dâvûd, Ebû Bekir Abdullâh b. Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Kitâbü'l-mesâhif*. Thk. Muhibbü'd-Dîn Abdü's-Sübhân Vâiz. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2002.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Fet-hu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Thk. Şuayb el-Arnaût, Adil Mürşid ve di-ğerleri. Dimaşk: er-Risâletü'l-'Âlemiyye, 2013.
- İbn Hâleveyh, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed. *Muhtasar fi şevâzî'l-Kur'ân min Kitâbi'l-Bedî'*. Kahire: Mektebetü'l-Mütenebbî, ts.
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemseddîn Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân [mimmâ sebete bi'n-nakl evi's-sem' ev esbetehü'l-a'yân]*. Nşr. İhsan Abbâs. Beyrut: Dâru Sâdır, 1978.

- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî. *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*. Thk. es-Seyyid Ahmed Sakr. Kahire: Dâru't-Türâs, 1973.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî. *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*. Thk. es-Seyyid Abbas Ahmed Sakr. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1978.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî. *Lisânü'l-'Arab*. Beyrut: Dâru Sâdir, t.y.
- İbn Mücâhid, Ebû Bekir Ahmed b. Musa b. el-Abbâs et-Temîmî. *Kitâbü's-seb'a fi'l-kirâât*. Thk. Şevkî Dayf. Kahire: Dâru'l-Ma'rife, 1980.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr*. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1987.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Fünûniü'l-efnân fi 'uyûni 'ulûmi'l-Kur'ân*. Thk. Hasan Ziyaeddîn Itr. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1987.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *en-Neşr fi'l-kirââti'l-aşr*. Thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Âlemiyye, ts.
- İbnü'l-Kıftî, Ebü'l-Hasan Cemaeddîn Ali b. Yûsuf b. İbrâhim. *İnbâhü'r-ruvât alâ enbâhi'n-nühât*. Nşr. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhim. Kahire: Dâru Fikri'l-Arabî - Beyrut: Müessesetü'l-Kütüb es-Sekâfiyye, 1986.
- Kastallânî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr. *Letâifü'l-işârât li-fünûni'l-kirâât*. Thk. Merkezü'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye. Medine-i Münevvere: Vizâratü'ş-Şüûni'l-İslâmiyye ve'd-Da've ve'l-İrşâd es-Su'ûdiyye, 1434.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân ve'l-mübeyyin limâ tedammenehû mine's-sünneti ve âyi'l-Furkân*. Thk. Abdullâh b. Abdü'l-Muhsin et-Türkî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed es-Semerkindî. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. Thk. Mecdî Bâsellûm. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.

Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebû Muhammed b. Hammûs b. Muhammed el-Kaysî. *el-İbâne 'an me'âni'l-kirâât*. Thk. Abtülfettâh İsmail Şelebî. Kahire: Dâru Nehdati Mısır, 1977.

Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebû Muhammed b. Hammuş b. Muhammed el-Kaysî. *el-Keşf 'an vücûhi'l-kirââti's-seb' ve 'ilelihâ ve hiccehâ*. Thk. Muhyiddîn Ramadân. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997.

Müslim, Ebû'l-Hüseyn el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî Müslim b. el-Haccâc. *Sahîhu Müslim*. Nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kâhire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-'Arabîyye, 1955-1956.

Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali. *es-Sünenü'l-Kübrâ*. Thk. Şuayb el-Arnaût. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.

ÖğmüŖ, Harun. "Yedi Harf Meselesi". *İslâm AraŖtırmaları Dergisi* 24 (2010), 1-23.

Râgıb el-İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal. *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*. Nşr. Nizâr Mustafa el-Bâz. Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, t.y.

Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim. *el-Keşf ve'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân*. Thk. Ebû Muhammed b. 'Âşûr. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 2002.

Sâlih, Subhî. *Mebâhis fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 1977.

Semîn el-Halebî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf. *ed-Dürü'l-mesûn fi 'ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*. Thk. Ahmed Muhammed el-Harrât. DimeŖk: Dâru'l-Kalem, 1986.

Sezgin, Fuad. *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî (GAS): 'İlmü'l-lüga ilâ havâli sene 430 h. Arapça'ya tercüme eden: Arafe Mustafa. Riyad: Câmî'atü'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, 1988.*

Sülün, Murat. "Vahy, Nübüvvet ve Kur'an'ın VahyediliŖ AŖamaları". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11-12 (1997), 99-149.

Süyûtî, Ebû'l-Fadl Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekir, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. Thk. Şuayb el-Arnaût. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2008.



- Süyûtî, Ebü'l-Fadl Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekir. *Buğyetü'l-vü'ât fi tabakâti'l-lügaviyyîn ve'n-nühât*. Nşr. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhim. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979.
- Şâhin, Abdussabûr. "Kur'an Tarihinde Yedi Harf Meselesi II". Çev. Tayyar Altıkulaç. *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi* 12 (1973/2), 67-72.
- Taberî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Bağdâdî. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. Thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî. Riyad: Dâru 'Âlemi'l-Kütüb, 2001.
- Tahâvî, Ebü Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme. *Şerhu müşkili'l-âsâr*. Tahkik, tahric, ta'lik: Şuayb el-Arnaût. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1994.
- Tirmizî, Ebü İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemî. *el-Câmi'u'l-kebîr*. Thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996.
- Ukberî, Ebü'l-Bekâ Muhibbüddin Abdullah b. Hüseyin b. Abdullah. *İ'râbü'l-kirâti's-şevâz*. Thk. Muhammed es-Seyyid 'Azzûz. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1996.
- Ünal, Mehmet. *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*. Ankara: Fecr Yayınları, 2005.
- Zeccâc, Ebü İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*. Şerh ve thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1988.
- Zehebî, Ebü Abdullâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. Nşr. Şuayb el-Arnaut, Hüseyin Esat. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1983.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *el-Fâik fi garîbi'l-hadîs*. Thk. Ali Muhammed Becâvî, Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. Kahire: İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1971.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *el-Keşşâf 'an hâkâiki ğavâmizi't-Tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vil*. Thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavviz. Riyâd: Mektebetü'l-Ubeykân, 1998.

Zerkeşî, Bedreddîn Muhammed b. Abdullah. *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. Kâhire: Mektebetü Dâri't-Türâs, 1957.

Zirikli, Hayreddîn. *el-A'lâm: Kâmûsu terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 2002.

Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-'irfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. Thk. Fevvâz Ahmed Zümerlî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabi, 1995.

